

ISSN 1727-0537

№ 3–4, 2023

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ
ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ЖУРНАЛЫ

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ

ӨЛКЕТАНУ КРАЕВЕДЕНИЕ

2001 ЖЫЛЫ ҚҰРЫЛҒАН
ОСНОВАН В 2001 Г.

ӨЛКЕТАНУ – КРАЕВЕДЕНИЕ

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ73VPY00029270
выдано Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан
19 ноября 2020 года

Подписной индекс – 76130

<https://doi.org/10.48081/QKDP6604>

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Мерц В. К.,
к.и.н. (главный редактор)
Кабиденова Ж. Д.,
доктор PhD (заместитель главного редактора);
Рахимов М. И.,
магистр (ответственный секретарь);

Члены редакционной коллегии:

Аяган Б. Г., д.и.н., профессор;
Кабульдинов З. Е., д.и.н., профессор;
Абусейтова М. Х., д.и.н., профессор;
Таштемханова Р. М., д.и.н., профессор;
Пивовар Е. И., д.и.н., профессор (Россия);
Уильям Фиерман, доктор PhD (США);
Жусупова Л. К., д.и.н.;
Рахимов Е. К., доктор PhD;
Омарова А. Р. (технический редактор).

За достоверность материалов и рекламы
ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на
«Өлкетану – Краеведение» обязательна.

© Торайгыров университет

МАЗМҰНЫ

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

- Арипбаева Л. Ш., Мурзабаева М. А., Тилепова А. У.**
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН КОМПОЗИТОРЛАРЫНЫҢ МУЗЫКАСЫНДАҒЫ СТИЛЬДЕУ 5
- Бейсенбі Т. А.**
АЛҚАКӨЛ БОЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР 15
- Омар Ә. Қ., Алибекова Ж. А.**
СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ 20
- Рахимов М. И., Кабиденова Ж. Д., Мұқатай Ә. М.**
ИСТОРИЯ О ПРИНЦЕССЕ-ВОИТЕЛЬНИЦЕ – АЙ-КЕРІМ
КЕРІМ (ХУТУЛУН-ЧАХА) 24
- Шакарова Ф. А., Билялова Д. Ж.**
АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚ
ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСТЫРУЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ 33

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

- Амангельдинова А. Ж.**
БӨРЛІ ЕСКЕРТКІШІ 39
- Аяпбекова А. Ж., Турлыбекова А. М.**
ОСОБЕННОСТИ ТАНЦЕВАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
КАЗАХСКОГО НАРОДА 44
- Игенбай А. К.**
ЧТО ПОСЛУЖИЛО ТОЛЧКОМ К РАЗВИТИЮ ТЕХНОЛОГИИ МЕТАЛЛУРГИИ? 51

САКРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ

- Рахимов М. И.**
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ИССЛЕДОВАНИИ САКРАЛЬНОЙ
ГЕОГРАФИИ (ВОПРОСЫ ТИПОЛОГИИ САКРАЛЬНЫХ МЕСТ ПРИИРТЫШЬЯ) 61

***Л. Ш. Арипбаева¹, М. А. Мурзабаева², А. У. Тилепова³**

¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

^{2,3}Орталық Азия Инновациялық университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН КОМПОЗИТОРЛАРЫНЫҢ МУЗЫКАСЫНДАҒЫ СТИЛЬДЕУ

Бұл мақалада ұлттық музыкалық дәстүрлер мен мәдениетті сақтау және насихаттау үшін стилизацияны қолдану жолдары қарастырылады. Ол қазіргі өмір мен техниканың дамуы барысында жоғалып кетуі мүмкін музыкалық мұраның бірегей элементтерін сақтауға көмектеседі. Оңтүстік Қазақстан композиторларының музыкалық шығармаларындағы стилизациясы зерттеледі. Оңтүстік Қазақстан композиторларының музыкасында халық музыкасының дәстүрлі элементтері заманауи жанрлар мен стильдермен ұштасып, қайталанбас дыбыс жасалу әдістері қарастырылған.

Кілтті сөздер: стильдеу, аспаптық палитралар, гармоникалық прогрессиялар, әуезді тіркестер.

Кіріспе

Стилизация – музыкалық шығарманың басқа дәуірге, стильге немесе жанрға тән стильде жасалу процесі. Музыкадағы стилизацияның тарихы ерте орта ғасырларда музыканттар музыкалық шығармаларды қайта жазып, оларға өзіндік вариациялар мен импровизацияларды қосқан кезден басталады.

Музыкадағы стилизацияның ең танымал үлгілерінің бірі – барокко. Бұл стильде музыкаға ою-өрнектер, аппоггиатура, интерпретациялар және т.б. арнайы элементтерді пайдалана отырып бапталған. Барокко дәуірінің ең танымал композиторларының бірі осы стильде көптеген шығармалар жазған Иоганн Себастьян Бах болды.

Стилизация классикалық дәуірде де танымал болды, композиторлар ежелгі гректер мен римдіктердің стилінде музыка жазған. Бұл стильде әуен қарапайым және қысқа болды, әшекейлер мен ою-өрнектер аз болды. Ең танымал классик композиторлардың бірі Вольфганг Амадей

Моцарт болды, ол осы стильде көптеген шығармалар жазды.

Стилизация XIX-XX ғасырларда да дами берді. Романтикалық кезеңде композиторлар ерте кезеңдердің музыкасын, соның ішінде ортағасырлық және барокко музыкасын жазды. XX ғасырда стилизация кино және театр музыкасында қолданылды, онда музыкалық шығармалар оқиға болған кезеңге сәйкес стильде жазылды.

Материалдар мен әдістер

Музыкадағы стильдеу теориясы стилизацияның негізгі белгілері мен әдістерін, сонымен қатар оларды талдау және музыкалық шығармашылықта қолдануды зерттейді.

Музыкадағы стилизацияның негізгі әдістерінің бірі – музыкалық шығарма жазылатын стильдің белгілі бір элементтерін қолдану. Мысалы, барокко музыкасында стильдеуде өрнектер, фугалар, тембрлер т.б. Сипаттамалық стиль элементтерін бастапқы стильге жақынырақ музыкалық шығарманы жасау үшін белгілі

бір ережелер мен стандарттарды сақтау арқылы жасауға болады.

Стилизацияның бір маңызды әдісі – аспаптық палитралар, гармоникалық прогрессиялар және әуезді тіркестер сияқты стильдік құралдарды пайдалану. Сонымен қатар, музыкалық шығармада басқа музыкалық шығармалардың элементтері болса, стильдеуде дәйексөзді қолдануға болады.

Стилизация теориясының маңызды аспектісі – стилизацияны композитордың контекстіне және мақсаттарына байланысты өзгеруі мүмкін процесс ретінде түсіну. Мысалы, пастиканы белгілі бір дәуір немесе жанр стилінде жазылған жаңа музыка жасау үшін пайдалануға болады. Оны жаңа дыбыс беру немесе жаңа аудитория үшін жаңарту үшін бар музыкалық шығармаларды қайта өңдеу үшін де пайдалануға болады.

Сонымен, музыкадағы стильдеу теориясы әр түрлі стильдер мен жанрлардың элементтерін өз музыкасында пайдаланғысы келетін композиторлар мен музыканттар үшін маңызды құрал болып табылады. Сондай-ақ ол музыка мектептері мен колледждеріндегі, Жоғары оқу орындарындағы білім алушыларға музыканы және оның әртүрлі стильдерін жақсы түсінуге көмектеседі, бұл олардың музыкалық сауаттылығын арттырады.

Стильдеу – жаңа музыкалық шығармаларды жасау үшін белгілі бір стильге немесе дәуірге тән элементтерді пайдалану процесі. Бұл өзіне тән әуендерді, гармонияларды, ырғақтарды, ою-өрнектерді және аспаптық палитраларды қолдануды қамтуы мүмкін.

Музыкадағы стильдердің рөлі – жаңа музыка жасау немесе бұрыннан бар музыкалық шығармаларды қайта қарау үшін музыканың әртүрлі стильдері мен жанрларын пайдалану мүмкіндігі. Стилизация музыканттар мен композиторларға музыканың әртүрлі стильдерін түсінуге және оларды шығармаларына енгізуге көмектеседі, бұл олардың шығармашылық өрнектерін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, стилизацияны ұлттық музыкалық дәстүрлер мен мәдениетті сақтау және насихаттау үшін пайдалануға болады. Бұл қазіргі өмір мен техниканың дамуы барысында жоғалуы мүмкін музыкалық мұраның бірегей элементтерін сақтауға көмектеседі.

Оңтүстік Қазақстан композиторлары да музыкалық шығармаларында стилизацияны белсенді қолданады. Олар өз музыкаларында халық музыкасының дәстүрлі элементтерін заманауи жанрлар мен стильдермен үйлестіріп, қайталанбас дыбыс жасайды.

Осындай стильдеудің бір мысалы ретінде қазақ халық музыкасының элементтерін қамтитын шығармаларымен танымал композитор Сейдахмет Оразалиннің музыкалық шығармасын айтуға болады. Оның шығармаларында домбыра және қобыз сияқты дәстүрлі музыкалық аспаптардың үнін, қазақ халық музыкасының элементтерін естуге болады.

Композитор Бауыржан Байтұрсынов та өз шығармаларында сәндеу үлгісін қолдануымен танымал. Ол өз музыкасында халық музыкасының элементтерін заманауи жанрлар мен стильдермен үйлестіріп, қайталанбас дыбыс жасайды. Оның шығармаларында қазақ халық музыкасының күй, айтыс-бәйтерек, шаңырақ сияқты элементтері, сонымен қатар классикалық шығармалар бар. Шығармаларында дәстүрлі музыка элементтерін пайдаланған композитор Мұхтар Сақтаеватты атап өткен жөн. Ол өз музыкасында қазақ халық музыкасының элементтерін классикалық музыкамен ұштастырып, ерекше үн тудырған.

Оңтүстік Қазақстан композиторларының музыкасындағы стилистика олардың шығармашылығының негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Бұл оларға қазақтың дәстүрлі музыкасы мен заманауи жанрлардың элементтерін біріктіретін бірегей дыбыс жасауға көмектеседі.

Шығармаларында стилизацияны қолданатын композитор – Біржан Сәли. Ол өз музыкасында Оңтүстік Қазақстан халық музыкасының элементтерін заманауи жанрлар мен стильдермен үйлестіреді. Оның шығармаларында электронды музыка элементтері бар домбыра, қобыз, саз сырнай сияқты дәстүрлі музыкалық аспаптардың үнін естуге болады.

Композитор Абдуллин Абдулла да музыкалық шығармаларында стилизацияны пайдаланады. Ол өз музыкасында дәстүрлі қазақ музыкасының элементтерін рок, джаз және электронды музыка сияқты заманауи жанрлар мен стильдермен үйлестіреді.

Шығармаларында стилистиканы қолданатын композитор – Сәуле

Айымбетова. Оның музыкасында қазақтың халық музыкасының күй, айтыс-бәйтерек сияқты элементтерін, заманауи жанрлар мен стильдерді естуге болады.

Оңтүстік Қазақстан композиторлары өз шығармашылығында дәстүрлі қазақ музыкасының элементтерін заманауи жанрлармен стильдермен үйлестіре отырып, стилизацияны қолдануды жалғастыруда. Бұл оларға Оңтүстік Қазақстанның мәдени мұрасын сақтайтын бірегей музыкалық шығармалар жасауға және сонымен бірге музыка индустриясында жаңа идеялар мен бағыттарды ұсынуға көмектеседі.

Шығармаларында стилистиканы қолданатын тағы бір белгілі оңтүстік қазақстандық композитор Мұрат Кенжеев. Ол өз шығармаларында қазақтың дәстүрлі музыкасының домбыра, қобыз сияқты элементтерін электронды музыка, хип-хоп сияқты заманауи жанрлар мен стильдермен үйлестіреді.

Сонымен қатар стильдеу оңтүстік қазақстандық композиторлар жасаған музыкада ғана емес, дәстүрлі халық әуендері мен әндерін түсіндіруде де қолданылады. Оңтүстік қазақстандық музыка өнерінің көптеген музыканттары мен орындаушылары дәстүрлі музыканы жаңа қырынан ұсынып, оны заманауи аудиторияға қолжетімді ету үшін стилизацияны пайдаланады.

Стилизация – Оңтүстік Қазақстан композиторлары мен музыканттарының шығармашылық қызметіндегі маңызды құрал, ол жаңа бірегей музыкалық туындылар жасауға, Оңтүстік өңірдің дәстүрлері мен мәдени мұрасын сақтауға және оны жаңа қырынан көрсетуге мүмкіндік береді

1 Шәмші Қалдаяқов

15.8.1930 ж., Отырар ауданында дүниеге келген, 29.02.1992 ж., Алматыда қайтыс болған — композитор, Қазақстанның халық әртісі (1991), Қазақстанның Еңбек қайраткері (2022, қайтыс болғаннан кейін). Шымкент, Тараз, Жетісай қалаларының Құрметті азаматы. Кіші жүздің Жағалбайлы руынан [1].

Көрнекті сазгер, ән жанрының белгілі шебері, Қазақстанның еңбек сіңірген мәдениет қайраткері, қазіргі қазақ эстрадасының негізін салушылардың бірі, Қазақстанның халық әртісі.

1950 жылдан бастап ол шығармашылықпен түбегейлі айналысады. 1956–1962 жж. Құрманғазы

атындағы мемлекеттік консерваторияда В. В. Великановтың сыныбында оқыды. Шәмшінің әндері таңғажайып әуезділігімен, бұлақ суының сылдырындай таза, үні, лирикалық нәзіктігімен ерекшеленеді. Оның шығармашылық еңбегі қазақ эстрадалық әндерінің әуенін ұлттық мотивпен байытуында т.б.

Ендеше көнелік пен заманауи мақамдардың тамаша үйлесуі Ш. Қалдаяқов шығармашылығының танымал болуын және оның әндерінің кең таралуын қамтамасыз етті. Мұхтар Әуезов университет студенттеріне арнаған айтулы сөзінде Шәмші саздарын Ақан мен Біржан шеберлігінен кейінгі «жыл келгендей жаңалық» деп бағалағаны, одан жаңа леп сезіледі деп бағалаған.

Халық аузында «Қазақ еліне ән салдырған Шәмші» деп аталуының сыры осында. Композитордың әндері әсіресе 60–70-ші жылдардағы жастар арасында танымал болды. «Хрущевтік жылымық» дәуірінің жастары шетелдік композиторлар мен орындаушыларды, мысалы, Битлзді қалай жақсы көрсе, қазақтың өз композиторларын сондай сүйіспеншілікпен тыңдады. Осы соңғысының арасында, әрине, Қалдаяқов бірінші орында тұрды.

Менің сұлу да парасатты жаным жастарды ғана емес, үлкендер мен қарттарды, түрлі кәсіп пен ұлт өкілдерін де баурап алды. «Менің Қазақстаным» шығармасы халық арасында ерекше танымал болды, онда отаншылдық пен патриоттық рухы естілді. 1986 жылы Желтоқсан көтерілісіне қатысқан жігіттер мен қыздар Алматының алаңдары мен көшелерінде Шәмшінің әнін ұран етіп шырқады. 2005 жылдан бастап «Менің Қазақстаным» әні Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Әнұраны болып бекітілді [2].

Ән өнерімізде жарық жұлдыз болып жарқырап, ерекше із қалдырған Ш. Қалдаяқов – бүкіл қазақ халқының ұлттық мақтанышы. Шәмшінің әндері есімізде қалса, еліміздің шексіз даласында ғашықтық пен сағыныш сезіміне толы қалықтап, енді 21 ғасырда да әуелеп жатқаны рас. Табиғатынан дарынды Шәмші Қалдаяқовты қазақ балалары ешқашан ұмытпайды.

Шәмші ағамыздың «Қорлан» әнін орындай отырып, өзінің ішкі сырын ашпай, шешендік өнерге айналдыратыны

тағы бар. Табиғатты кең жүрегімен сыйлаған ұстаз Шәмші Қалдаяқов халқын тербелетін, елестететін, ойландыратын ғажайып әндерімен көркейтті, өмірге деген құштарлығын шыңдаған талантты аға пианиноны да, домбыраны да керемет тартатын. Әдемі әуенді ойнай бастайды да, дүркіретіп жібереді. Бұл қалыптасқан тұла бойы тұнған өнер болатын.

Шәмшінің қазақ музыкасында ерекше орын алатын 300-ге жуық әні бар. Ш.Қалдаяқов атақты композитормын деп кеудесін соғып, мақтанған адам емес. Қашанда өзінің қарапайымдылығымен, жақсылыққа толы тұлға ретінде бүкіл қазақ халқының жүрегінен мәңгілік орын алды. Шәмші аға жалпы жұртшылыққа махаббат туралы әндерді орындаған сазгер ретінде танымал. Оның бір өлеңі – «Тамды аруы». «Тамды аруы» махаббат туралы болғанымен, махаббаттың еркіндігі туралы жыр.

Яғни, ол жас жігіттің басынан өткен қайғылы оқиғаға себепкер болды. Махаббат еркіндігін аңсаған бұл әнді Шәмші ағамыз өз шеберлігімен шығарған. Ал «Сағынышым менің» әнінде ерекше сағыныш, терең толқу бар. Айта кетейік, әр әннің өзіндік тарихи сыры бар. Ең көшпелі тарих – ән тарихы. Кәрібаев Жамбыл вальсіне қанағаттанған лектің рухани жолы небір ақмаңдай дарындармен дараланған болашақтың әсем бейнесін көз алдымызда көрсете алатын сән-салтанаты мол нұрлы сапар көші болды.

Көш жуан ортасынан ойып тұрып орын алған композиторлардың бірі – Шәмші Қалдаяқов. Оның осы жер бетіндегі ғажайып шығарма-шылық ғұмырының соңғы 18 жылында «Мойынқұмда ауылым», «Дүнген қызы», «Фосфорлы Жамбыл» сияқты әйгілі әндері дүние есігін ашып, дүние жүзіне тарады. Әуелі оның айтулы әндері Шымкент өңірінде дүние есігін ашып, әлемге тарады. Шымкент өңірінен бастау алған Шәмші Қалдаяқов атындағы халықаралық ән фестивалі Жамбыл облысында жалғасын тауып, талай таланттарды ортаға салды. Бұл нағыз талант иесінің ғажайып сыйының батаға ие болғанын білдіреді. Таланты қазаққа ортақ Шәмші сынды ардақты тұлғаның әншілік өмірі талай ұрпақтың танымымен, даналығымен жаңғыра беретіні сөзсіз. Бұл жұмысты Тараз тойына жасалған тарту деп қарауымыз керек.

Қазақ өнері орны толмас қазаға ұшырады. 1992 жылы көрнекті халық әртісі Ш.Қалдаяқов 62 жасында ұзаққа созылған науқастан қайтыс болды. 1950 жылдардан бастап шығармашылықпен айналысып, 1956–1962 жылдары Алматы консерваториясында оқыды. Сырлы шындығымен, шынайылығымен, сезім тереңдігімен ерекшеленетін Шәмшінің алғашқы әндері композитордың есімін елге жайып, халықтың сүйікті өнерпазына айналдырды. Ш. Қалдаяқов 40 жылдан астам шығармашылық қызметінде 300-ге жуық музыкалық шығарма жазды. Ш. Қалдаяқовтың өзіндік ән жанрында, ел-жұрттың бояулы дары-ныммен қайталанбас қолжазбасы қазақ халқының қазіргі әні мен өнерін биік деңгейге көтерді. Осы төрт жол өлең қазақ даласын әнімен тербеткен Ш.Қалдаяқовтың тағдыры мен өміріне арналған. Оның әндерінсіз мереке де, мейрам да болмайды. Оның әндерін еңбектеген баладан еңкейген қарияға дейін айтады. Ал «Шәмші аға» деген сөзі «Ән-аға» сөзімен синонимге айналғалы қашан... [3].

1965 жылы танымал әндерді жазудағы табысы үшін композиторға Қазақ комсомолы сыйлығын берді. Ал 1991 жылы оған Қазақстан Республикасының халық әртісі атағы берілді. Қалдаяқовтың қазақ музыка өнеріне сіңірген еңбегі ұлттық музыка өнерінің ән жан-рына өте айқын да айшықты леп берген композитор ретінде көрінді. Оның әндері тыңдауға жағымды, жүрекке жылы тиіп, көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленеді. Композитор шығармаларының тақырыптық, мазмұндық ауқымы өте кең. Шәмші шығармаларының негізгі тақырыбы – елге, жерге, Отанға, ата-анаға, жарға, елге деген сүйіспеншілік. Ол республикамыздың кең байтақ жерін халық лирикасымен қанықтырып, әндерінде пайдаланған: «Ақ ерке-Ақ Жайық», «Арыс жағасында», «Сыр сұлуы», «Жарқырайды Жезқазған», «Қарқаралы», «Фосфорлы Жамбыл», «Байқоңыр», «Талдықорған-әнім менің», «Ырысты өлке-Шардара», «Отан», «Теріскей», «Мойынқұмда», «Отырардағы той», «Көгілдір Көкше», «Өмір өзен» т.б. Жұртшылық оның әндерін үлкен ықыласпен қабылдады.

Композитордың маршы екпінді, жігерлі, көңілді, шаттықпен орындалатын: «Менің

Қазақстаным», «Теңізде – толқында», «Бақыт құшағында», «Бәрінен де сен сұлу» сияқты әндері халық арасына кеңінен тарады. «Ақмаңдайлым», «Ақсұңқарым», «Қайдасың», «Ерке-жан», «Ана туралы жыр», «Құшақ жайған қандай адам», «Қайықта», «Қыз сағынышы», «Ақ бантик», «Кешікпей келем деп ең», «Қуаныш вальсі», «Әнім сен едің», «Сағынышым менің» Р. Бағланова, Р. Абдуллин, Б. Төлегенова, Р. Мұсабаев, З. Қойшыбаева т.б. әншілердің репертуарынан берік орын алды.

Қалдаяқов мол музыкалық мұра қалдырып, Республикалық Жас-тар сыйлығының лауреаты атанды (1965). Шәмші есімі ел есінде, Шымкенттегі Шәмші саябағына Шәмшіге ескерткіш орнатылса, 1992 жылдан бері Қалдаяқов атындағы халықаралық композиторлар мен әншілердің байқау-фестивалі дәстүрлі түрде өткізіліп келеді.

Шымкент қаласындағы облыстық филармония мен бір көшеге, Алматы қаласындағы бір көшеге, композитордың туған жері Шәуілдір ауылындағы музыка мектебіне Ш. Қалдаяқовтың есімі берілді. Қалдаяқовтың ескерткіші Шымкент филорманиясының ғимаратының алына қойылды. 1991 жылы Қалдаяқов туралы «Жылдарым менің, жырларым менің» (реж. Т. Ахметов) деректі телефильмі түсірілді. «Шәмшіғұмыр» (2002) естеліктер мен мақалалар жинағы шықты.

2 Сүгір Әлиұлы

1882 жылы туған, қазіргі Түркістан облысы Созақ ауданы – 1961 жылы сол жерде қайтыс болған – күйші-сазгер. Ықыластың шәкірті. Жастайынан елге «Домбырашы Сүгір» атанған. «Телқоңыр», «Майда-қоңыр», «Шалқыма», «Ыңғай тоқ», «Қосбасар», «Бес жорға», «Боз інген», «Ілме», «Ақжелең», «Амангелдінің бастамасы», «Аққу» т.б. күйлері бар. Сүгір домбырада оң бұрауды да, теріс бұрауды да қолданып, төкпе күй мен шертпе күйдің тамаша шебері болған. Сүгірдің шерту техникасы мен күй сарынында Сарыарқаның шертпе күйіне ұқсамайтын ерекше интонация бар.

Домбыраның үнін қобыз үніне жақындатып, Ықыластың көптеген күйлерін домбыраға түсірген. Сондықтан да болар әуендерде қобыз үні басым. 1964 жылы алғаш рет Сүгір күйлері халық аспаптар оркестрінің құрамында өнер көрсетті,

1968–1969 жж. нотаға түсірілді. Сүгір күйлерін насихаттаушылар: Ж. Қаламбаев, Т. Момбеков, Ә. Бекенов, Ғ. Асқаров және т.б. Жазушы Т. Әлімқұлов Сүгір шығармашылығы туралы әңгімелер, ақын Б. Батырбекова «Күйші Сүгір» поэмасын жазды. Сүгір шертпе күйлердің шебері екені, оның есімі қазақ тіліне ерте танылғаны, шертпе күйлердің өткен ғасырдың басында үлкен сахнада кеңінен орындалғаны анық.

Әлем әдебиетінде өнер иесіне түсетін тылсым күштер туралы аңыздар көп. Мысалы, «Еңбек мен күндер» поэмасының авторы Гесиод туралы аңыз бар: ол әулие Геликонның түбінде қой бағып жүргенде, музалар Гесиодқа ән айтуды үйретті, қолына лавр таяқшасын ұстатып шабыттандырады және оның бойына «ән айтуды дарытады». Бұл дәстүр қазақ халқына ертеден белгілі мифтік әңгіме. Оның аналогтары Сүйінбай, Жамбыл, Бақтыбай т.б. ақын-жазушылардың тәңірден алған «қабілет-қасиеті» деуге болады. Бұл тұрғыда келесі ақпарат өте маңызды. «Бала Сүгір құмда жоғалған малын іздеп жүріп, ақ сақалды шалды кездестіреді. Ақ сақалды абыз Сүгірді шақырып алып, «сен күйші болады деп сенемін» деп бата береді.

3 Батырхан Рыспанбетов

Күйші, сазгер, Бәйдібек өңірінің тумасы. Мектеп жасынан музыка, композиторлық ұғымдарына жақын болып, Саз колледжіне оқуға түседі. Кейін жоғары білімін Алматыдағы консерваторияда жалғастырып, кәсіби дайындықпен айналысты. Бірақ жоғары білім алған ол басқа өнер адамдары сияқты Алматыда қалып қоймай, алған білімін туған жерге қызмет етуге ұмтылды. 34 жыл ұстаздық қызмет атқарып, шәкірттері ерен еңбегін ақтап келеді. 17 күйдің авторы әуезді әннен де алыс емес еді. Батырхан Рыспанбетов. Келесі жоспары да осы композиторлық жолға бағытталған.

4 Мұхтар Құралов

Композитор, белгілі ақын Мұхтар Құралов туған жері Мақтаарал өңірінің құрметті азаматы. 1947 жылы 5 қаңтарда Оңтүстік Қазақстан облысы, Мақтарал ауданында туған. Өзбекстан Республикасы Сырдария облысы педагогикалық институтының филология факультетінің қазақ тілі мен әдебиеті бөлімін бітірген (1969–1973). Еңбек жолын орта мектепте (1973–1980) бастады. 1980 жылдан бастап

мәдениет саласындағы мәдениет үйінде аға инспектор, директор қызметтерін атқарды. «Айтамын десең өзің біл» ән жинағының және «Айдай әсем Мақтаралым» (2003), «Ақ алтынды ауылым», «Алпысқа келді бір ақын» жыр жинағының авторы.

1978–1994 жылдар аралығында аудандық, облыстық, республикалық байқауларға қатысып, бірнеше жүлделі орындарды иеленіп, лауреат атанды. 1990 жылы Ақтөбе қаласында өткен республикалық байқауда бірінші жүлдені жеңіп алды. «Бойджеткен», М. Шахановтың сөзіне жазылған «Мені неге Мұхтар қойған? «Жароков көшесіндегі кездесу», М. Мақатаевтың сөзіне жазылған «Бесік жыры», И. Сапарбаевтың сөзіне жазылған «Лалагүл», өзі сөзін де әнін де жазған «Бұлқынды жүрек», «Ақ тілек», «Шырайлым», «Арал толғауы», «Алтынай», «Туған жер», «Желтоқсан құрбаны», «Айдай әсем Мақтаралым», «Қалқам-ай», «Балапаным ең», «Балапаным балғыным», «Аңсағаным» әндері ел аузында.

5 Тұрдықылыш Ізтаев

1973 жылы еңбек жолын Шымкент қаласындағы Мәдениет институтында бастаған. Ұстаздық пен сазгерлікті қоса алып жүрген өнер иесінің «Нұрикамалдан» бөлек өнерпаздың атақты туындылары көп. Мәселен, «Бір жүрек бір жүрекке керек екен», «Қайдасың», «Жүрек сыры» сияқты әндер ел арасында кеңінен айтылып жүр. Тұрдықылыш Ізтаевтың қазақ және орыс халық аспап-тарына сіңірген еңбегі зор екенін ұзақ жылдар бойы бірге қызмет еткен әріптестері айтады.

Қазақстан Композиторлар одағы облыстық филиалының директоры. Шымкент музыка училищесін (1968), Құрманғазы атындағы консерваторияны (1973), Ленинградтағы Н. К. Крупская атындағы мәдениет институты жанындағы аспрантурасын (1993) бітірген. 1973–1994 жж. әл-Фараби атындағы Шымкент мәдениет институтының халық аспаптары кафедрасының доценті. 1994 ж. Ш. Қалдаяқов атындағы облыстық филармонияның көркемдік жетекшісі, халық аспаптар оркестрінің дирижері. 20-дан астам ғылыми және оқу-әдістемелік еңбектердің авторы. Әндері «Махаббат-өмір» деп аталып жеке альбом болып шықты. Халықаралық, республикалық және аймақтық байқаулардың лауреаты. Облыстық

мәслихаттың Құрмет грамотасымен марапатталып, облыс әкімінің «2000 жылдың үздік композиторы» атанды.

6 Құралай Сәтмұхамбетова

1951 жылы 8 қаңтарда Семей облысы, Абай ауылында дүниеге келген. Кейін отбасылық себептермен оңтүстікке қоныс аударып, Шырайлы шымқалада жұмыс істейді. Түркістан облысы Композиторлар одағы филиалының бөлім меңгерушісі, 150-ге жуық әннің авторы. Сазгердің «Ақ гүлдер», «Алтынай», «Ару ана», «Сені көргім келеді», «Елім аман» әндері халық арасында кең тараған.

7 Жұбаныш Жексенұлы

1974 жылы 23 ақпанда Түркістан облысы, Созақ ауданы, Ынтымақ ауылында дүниеге келген. Жұбаныш 8-сыныпта оқып жүргенде қара домбырамен Мәскеуде өткен халық-аралық балалар байқауына қатысқан. Әншінің анасы Бақытжамалдың айтуынша, Жұбаныш бала кезінен музыканы жақсы көрген. Ол да кәсіпқой футболшылар сияқты футбол ойнайтын көрінеді. 1991 жылы Жұбаныш Ы. Алтынсарин атындағы орта мектепті бітірді. Жетісай қаласындағы Г. Мұратбаева атындағы гуманитарлық-педагогикалық колледжді бітірген.

1998–2001 жылдары аталған колледжде музыка жетекшісі, 2001–2005 жылдары Шәмші Қалдаяқов атындағы Оңтүстік Қазақстан облыстық филармониясының әншісі болып қызмет атқарды. 2006–2013 жылдары Алматыға келіп, «Қазақ әуендері» АҚ жанындағы мемлекеттік «Гүлдер» ансамблінде қызмет етті. 2005 жылы продюсер Бағлан Омаровтың жетекшілігімен «Өкінбе сен» әніне бейнебаян түсіріп, көп ұзамай ән-жинағы жарық көрді.

2002 жылы «Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне-10 жыл» мерекелік медалімен, 2011 жылы Мәдениет министрлігінің «Мәдениет қайраткері» төсбелгісімен марапатталған. Жұбаныш Жексенұлы әншіліктен бөлек тележүргізуші ретінде де танымал. «Екі жұлдыз», «Ұлттық шоу», «Қазақтың жүз әні» сияқты бағдарламаларды жүргізді.

8 Лесбек Аманов

Жүрекке сөз жетпейтін дүние әнмен жетеді. Бұл жерде музыканың құдіреті ғой. 1986 жылы Желтоқсан оқиғасы кезінде алаңға шыққан жастарға қатысты ел ішінде екі жақты пікір қалыптасып, билік бүлікшілерді

нашақорлар мен маскүнемдерге теңегенде бір ғана ән халықтың рухын көтеріп, ұлттық рухты қамшылады.

Бұл «Қара бауыр қасқалдақ» әні еді. Желтоқсан оқиғасынан тура бір жыл өткен соң дүниеге келген әннің тарихын әннің авторы, белгілі күйші Лесбек Амановтан сұрауды жөн көрдік. – Әннің мәтінін белгілі ақын Есенғали Раушанов жазған. «Жұлдыз» журналын қарасам, мына өлең жолдары көзімді оттай басылып кетті.

Қара бауыр қасқалдақ

Қайда ұштың пыр-пырлап?

Сазың қалды сәбидің

Еңбегіндей былқылдап.

...Ұя қалса иесіз,

Айдын үшін сол қайғы.

Қаңғып келген шүрегей,

Көлге пана болмайды, – деп астарлап жеткізген өлең жолдары Қонаевты, ал Колбинді қаңғыр келген шүрегей деп «Көлде қаңғыбасқа пана жоқ» деген өлеңін бірден түсіндім. Өлеңді оқып отырып, ән өздігінен шықты. Бұл 1987 жылдың 18 желтоқсаны болатын. Алғашында барабанмен, диктормен ән айттым.

Алғашқыда әнді домбырамен, баянмен өзім айтып жүрдім. Артынша Асқар Момынов деген жігіт бастаған Шардара өңірінде құрылған «Наз» тобы өнер көрсетті. Топтың солисті Елік есімді қырғыз қызы болатын. Сахнада «Қасқалдақты» шырқады, тіпті тамаша орындады. Сол кезде Шымкенттегі музыка мектебінің директоры Қайрат әнді алғаш рет «Тамашада» орындады. 1989 жылы Арқас тобы Шардараға гастрольдік сапармен келеді. Бұл сапарда олар Алматы сахнасына «Арқастықтар» «Наз» тобының орындауындағы «Қара бауыр қасқалдақ» әнін әкелді. Көп ұзамай «Тамашада» оны топтың солисі Болат Құсайынов орындады. Ән бірден халық арасына тарап кетті.

Колбин де «Қара бауыр қасқалдақ» әнінің саяси астармен жазылғанын естіген. «Есенғалиды қауіптен оның тапқырлығы аман алып қалды» деп жазады естелік еңгімеде. Содан кейін бірден әннің сөзін жазған Есенғали Раушановты шақыртады. Әрине, КГБ-ның адамдары алып кетіп бара жатқан ақынның ішкі жан дүниесі бұзылады. Бірінші хатшының «Бұл өлеңнің астарында не жатыр?» деген сауалына ол: – Геннадий Васильевич, бұл өлең Арал проблемасына жазылған. Қасқалдақ құсының қаны тоқсан

түрлі дертке дауа. Ал қазақ ұғымында шүрегей құсы бұл қасқалдақты көлден түткілеп қуып шығады дейді ол.

«Аа, бұл өте жақсы жазылған өлең», – депті Колбин. Есенғали тапқырлығының арқасында қауіп-қатерден аулақ болған сияқты. Бірақ қауіп бұлты сейілген жоқ. Сол бір қиын-қыстау заманда Есенғали ақын Шардараға телефон соғып: «Заман өзгеріп жатыр, ертең не болары белгісіз» деген соң, Қызылқұмның өңіріне барып, мал баққан күндерім де болды. «Қасқалдаққа билей алмайсыз», деп «Қара бауыр қасқалдақ» әнінің мағынасын біреу түсінсе, біреу түсінбеді. Бірақ бұл әннің жаңа стилі болғандықтан, ол жастар арасында кеңінен таралып, кештерде оған билеу танымал болды. Ол кезде журналистер, өнер қайраткерлері, жалпы зиялы қауым өкілдері газет-журналдарда: «Бұл әнге билей алмайсың. «Халықтың рухын көтерген нағыз патриоттық әнге билер, бұл кешегі Желтоқсанға қатысқан жастардың төгілген қанының үстіне билеу» деген мағынадағы мақалалар жазды.

Содан бері бұл ән Желтоқсан оқиғасы қарсаңында жиі айтылады. 1991 жылы Дінмұхаммед Қонаев ақсақал Түркістанға келгенде «Қара бауыр қасқалдақ» әнін жазған сазгер шымкенттік екен. «Мен бұл жігітті кездестірsem деп едім», – деді ол. Димкеңе авторды қарсы алу үшін Шардарадан арнайы әкелді. Біз Қазығұрт өңірінде кездестік. Аудан басшысының үйінде отырып, Димкеңе әнді бірнеше рет шырқап берген. Димкеңе толқып: «Қазақстанның қай жеріне барсам да «Қара бауыр қасқалдақ» әнімен қарсы алады. Сен де қазақтың қара баласысың, рахмет» деп ризашылығын білдірді. Ақын-ғалым Бауыржан Қарабеков Есенғалимен 1993 жылы Алматыда танысады. Оны Ұлықбек Тұңғышбаевтың үйіне арнайы шақырды. Кездесуде Есенғали жыршыға жақында жарық көрген «Қара бауыр қасқалдақ» кітабын сыйға тартты. «Жұрт әннің авторын кеш таныды». Қазір оның 100-ден астам әні бар. Олардың көпшілігі халық әндеріне айналды. Бауырлар тобының орындауында «Оралыңның барында ойнап да күл», «Біз де ғашық болғанбыз», Күләш Ахметованың сөзіне жазылған «Қыз ұзату», Мұқағали Мақатаевтың сөзіне жазылған «Әйелдер-ай, қандайсыңдар», «Шолпанға», «Ақторғыным» әндері бүгінде тойдың да, сахнаның да сәні.

9 Ержан Серікбаев

Атақты әнші, композитор Ержан Серікбаев, қазақта «Екінші Шәмші» атанған. 1962 жылы 29 желтоқсанда Оңтүстік Қазақстан облысы, Арыс қаласында дүниеге келген. Жастайынан спортқа, өнерге жақын Ержан бокстан бірнеше жарыстарға қатысып, жеңімпаз атанған. Алматыдағы эстрада және цирк студиясында белгілі әншілер Зейнеп Қойшыбаева мен Лаки Кесоғлудан тәлім алғаннан кейін, «Гүлдер» ән-би ансамблінде өнер көрсетті. Композитор 70-тен астам ән шығарды.

Олардың арасында танымал әндері «Қазақстан», «Алматы таңы», «Неткен өмір», «Алыстағы арман», «Ауылым, аңсадым», «Кешір мені, асыл жарым», «Сен үшін», «Алға, қазақ жігіттері!», «Астана кештері», «Арысым», «Жан әке», «Сен қасымда болмасаң». Ал әзіл-қалжыңға жазылған «Сека», «Ай-ай-ай», «Шымкенттің салқын сырасы» әндері хитке айналды. Композитордың әндерін «Жігіттер» квартеті, «Нұр-Мұқасан» тобы және де Асқар Жүнісбеков, Жұбаныш Жексенұлы, Ақылбек Жеменей, Жұлдыз Бақытжанқызы.

Қазақтың дәстүрлі өнері өңірлік және аймақтық болып екіге бөлінетінін бәріңіз білесіздер. Біз сөз етіп отырған оңтүстік өңірде ән мен жырдың өзіндік мәнері бар мектеп бар деуге толық негіз бар. Мысалы, Майлықожа, Құлыншақ, Мәделі, Мұса, Қызыл, Шәді, Ергөбек сынды ақын-жыраулардың үлгілерін бізге жеткізген Өсер жыршы, Құлжабай ақын, Ысқақ Құлыншақұлы, Көпбай Омаров, Көпбай Әлімбетов, Молда Мұса Жұманазаров, Қайыпназар Әйтпеннов, Құтбай Дүрбаев сияқты ақындар мен жыршылардан бізге жеткізуші Сәбит Оразбаев, Қамал Ендібаев, Ергеш Жұмабаев, Оразқожа Бекахметов, Мұхтар Өтебаев, Ташман Шекеров, бізге халық әндерін жеткізуші Райысқұл Темірбаев, Сапаралы Серікбаев, Ілесбек Аманов сияқты орындаушылардың көп болғаны туралы мәліметтер жинақталды.

Кімнің қандай мақаммен орындап, кімнен үлгі алғаны туралы мәліметтер бар. «Терме сазы», «Нартай сазы», «Оңтүстіктің 100 термесі», «Оңтүстіктің 100 әні», «Оңтүстіктің 100 күйі», «Сырлы сырнай мұрасы», «Оңтүстік ән әуендері» атты еңбектерде шығармалары қамтылды.

Күй өнері – Әлшекей, Сүгір, Ақбала Күші, Әйкен, Оразбек Сарсенов, Ақбал күшінің шәкірті Шағдар Ақылбеков, Рахат күші, Әйкен күші, Қабыл мен Дабыл күйлерін бізге жеткізушілер Құтбай Дүрбаев, Қайыпназар Айтпеннов, одан бері Бәрі Иса, Аралбай, Марат Анашов, Батырхан Рыспанбетов және басқа да өнер адамдары әртүрлі жолмен бізге жеткен. Бұл өлкенің терме-жыр сарындары қобыз үнімен үндесіп, сұқ саусағын іліп шертіліп байыппен орындалады. Осы өлкеде жиналған халық әндері мен күйлеріміз осы сарынмен үндесіп тұрғандай.

Оңтүстік өңірінің өнер сүйер қауымымен, ғалымдарымен, ақсақалдарымен ақылдаса келе, осы өңірдің «Оңтүстік ән мен күй мектебі» деп аталатын мектебін құруға келісті. Осылай аталғаннан кейін Қызылқұм мен Мырзашөл, Отырар мен Түркістан облыстары, Қаратау өңірі, Қазығұрт аумақтары ішінара Келес өзенінің бойында төрт аймаққа бөлініп, мақам саздары анықталды. Бұл өңірлерден келген ақын-жыраулар, автор-орындаушылар туралы деректер бар.

Бұл жұмыс Шымкент саз колледжінің ұстаздарына тапсырылды. Қызылқұмның ірі өнер ошағы болғанын осы өңірден шыққан ақын-жыраулар, күйшілер дәлелдейді. Молда Мұса Қайыпназар ақын бастаған Ақбала күші, Оразбек күші, Шағдар күші сынды талай өнерпаздар дүниеге келген. Тағы бір өңір – Қаратау өңірі. Бұл жерде өзіндік орындау үлгісі бар Әлшекей, Сүгір, Төлеген, Жаппас Қаламбаев, генерал Асқаров, ақын – Құлыншақ, Құлабай, Көпбай ақынның үлгісі бар.

Ендігі бір аймақ Қазығұрт, Келес өзені жағалай әншілік орындаушылық дәстүрі бар. Бұл өңірден Қазанғап ақын, Төлеш ақын, Күлбай ақын, Өмірсерік ақын, әнші-термеші Тасболаттың, Райымқұл Темірбаев сияқты орындаушылардың саз үлгілері бар. Қызыл жырау, Майлықожа, Молда Мұса Түркістан мен Отырдың ақындары болса, Нартай Бекежановты қосуға негіз бар. Себебі, Шиелі мен Жаңақорған Түркістан губерниясының құрамында, Түркістан орталық болған кездер де болды. Нартай жырларының оңтүстік өңірінің әндерімен үндестігі де сондықтан. Нартай осы өңірде өнер көрсетті, Нартайдың көптеген әндері

осы өңірде кездеседі. Нартай үлгісін бізге оның шәкірттері Құтбай Дүрбаев пен Көпбай Омаров әкелді.

Сыр өңірі басындағы Қызылқұм, Мырзашөл өңірінен бастау ала-тынын айта кеткен жөн. Бұл аймақта төрт жүз мыңға жуық адам тұрады. 1960 жылдардан бастап Өзбекстан Республикасының Ташкент қаласында осы оңтүстіктің аймағындағы өнер саңлақтарын «Замандас», «Дидар» бағдарламаларына шақырылып таспаға түсірілген. Таспалар сол бағдарлама мұрағатында жатқандығы белгілі.

Қорытынды

Музыкадағы стильдеу әр түрлі жанрлар мен стильдерді біріктіре отырып, жаңа музыкалық шығармалар жасауға мүмкіндік беретін музыкалық өнердің маңызды құрамдас бөлігі екені анықталды. Оңтүстік Қазақстан музыкасындағы стилизацияның негізгі түрлері, олардың сипаттамасы мен мысалдары қарастырылады. Музыкалық білім беруде стилизацияны оқытудың әдістемесі, оның ішінде әртүрлі жанрлар мен стильдердің музыкалық шығармаларын талдау, зерттелетін жанрлар мен стильдер негізінде музыкалық шығармалар жасау, өңдеу және компьютерлік бағдарламаларды қолдану әдісін қолдану.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Каменев, М.** Қазіргі музыкадағы стильдік тенденциялар контекстінде қазақтардың дәстүрлі музыкасы. – Алматы: Казахстан, 2016.

2 **Ақылбекова, А.** Қазақстан композиторларының шығармашылығындағы фольклорлық мотивтерді стилизациялаудың ерекше-ліктері. – Алматы: Абай-Кітапхана, 2005.

3 **Жансүгірова, Р.** Музыкалық білім берудегі халықтық музыкалық дәстүрлерді стильдеу. – Алматы : Қазақстан, 1995.

***Т. А. Бейсенбі**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

АЛҚАКӨЛ БОЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР

Мақалада Алқакөл болысының әуелде құрылған кезеңінен бастап, бүгінгі күнге дейінгі негізгі оқиғалары баяндалады. Зерттеу мақсаты: – Ақтоғай ауданының тарихының қалыптасуын қарастыру. Алқакөл болысы болып аталып келген қазіргі Ақтоғай ауданының қай жылдары, қандай атауларға ауыстырылғаны айтылады. Қай өңірлерден осы Алқакөл болысына қоныс аударғандар жайлы мәлім етіледі. Әр түрлі жылдары өңірдегі аудан тұрғындарының саны салыстырылады. Қазіргі кездегі жағдайы баяндалады. Бұл аймақты қандай рулар мекен еткендігі мәлімделеді. Қай жылдары аумақ жағдайы нашарлағандығы анықталып жазылады.

Кілтті сөздер: Алқакөл болысы, Ақтоғай ауданы, шаруашылық, қоныс аудару, тұрғындар.

Туған өңірдің, өз өлкеңнің, оның арғы-бергі тарихын, абзал азаматтарын ардақтайтын деректі де дәйекті ой толғауға әркім ынталы.

Өткен, қазіргі және болашақ арасындағы байланысты білу, айналада болып жатқан жағымды өзгерістерді түсіну, адам қызметінің қоршаған ортадағы өзгерістерге әсерін белгілеу дәстүрлі құндылықтардың қалыптасуына, айналадағы әлемге оң көзқарасқа ықпал етеді. Өткенді зерттеген жөн, егер адамдар ата-бабаларының қателіктерін білмесе, онда олар болашақта олардың пайда болуын жоққа шығара алмайды. Егер сіз тарихтан дерексіз болсаңыз, адам өзінің бар екенін дұрыс түсініп, оны шынымен бағалай алмайды. Салыстыруға болатын нәрсе болған кезде өте маңызды. Көптеген адамдар ата – баба рухын түсіну бірінші кезектегі міндет емес деп айтуы мүмкін. Тарихты, қалыптасқан негіздерді, дәстүрлерді зерттеу керек және олардың негізінде жаңа нәрсе қалыптастыру керек. Көптеген адамдар өткен жылдардағы тәжірибені жете бағаламайды, сондықтан оны бастау керек. Тарихта сіз күш пен шабыт ала аласыз. Адам үшін себеп-салдарлық байланыстарды іздеу немесе

сұрақтарға жауап табу әдеттегідей. Бұған халықтың тарихы көмектеседі.

Алқакөл болысын (қазіргі Ақтоғай ауданын) зерттеушілер аз емес, көбінесе ауданның тарихын осы жерде туып өскен, немесе көшіп келген, Ақтоғай ауданында өмір сүрген азамат-азаматшалар зерттеген. Бірқатар зерттеушілерге тоқталатын болсақ: А. Қ. Елтің-«Тұзүйген бояулары», «Ел үшін от кешкендер» атты кітаптар; Е. Мундуинов, «Құтты елім-Қожамжар» кітабы; Жұмасейіт Б., Мағзұмов С. «Ардақты елім – Ақтоғай» кітабы; Қ. Нығыманов, «Соқпақ жол» кітабын қарастырсақ болады. «Тұзүйген бояулары» мен «ардақты елім – Ақтоғай» кітабында Ақтоғай ауданының қалай аудан болып қалыптасқанынан бастап, қазіргі күндерімізге дейінгі даму тарихы, ең негізгі оқиғалары баяндалады. Және де ауданымыздың тұрғындары, басқа мемлекеттерден көшіп келген қоныстанушылар, мәдениет саласы, ауданға еңбегі сіңген тұлғалар, ауданымыздың бетке ұстар мұғалімдері, спорт саласындағы жетістіктер жайлы көптеген ақпараттар берілген. Соқпақ жол кітабында Алқакөл болысының (Ақтоғай ауданының) соғыс жылдары кезеңінде жағдайы қалай болғаны жайлы өлеңмен жеткізілген, ауданнан шыққан бірнеше

соғысқа қатысушылар жайлы, әсіресе, Кеңес Одағының батыры – Серікбай мұткенов жайлы жазылған, мақалаға мәліметтерді көбінесе осы кітаптардан алдым. Кітап авторларынан басқа Алқакөл болысын (Ақтоғай ауданын) зерттеушілер ішінде айтыскер ақындар да бар, Олар: Дүйсен Сарыбасов, Асылхан Омарбеков, Қалыбек Нығыманов, Амангелді Уақбаев және т.б., бұл зерттеулерде ауданның мәдениет саласы қарастырылып, зерттеледі. Маған барлық зерттеушілердің еңбектері ұнады, бірақ ерекше алып қарайтын зерттеу жұмысы – Ардақты елім – Ақтоғай кітабы. Бұл еңбекте барлығы нақты, түсінікті тілмен жазылған, аудан болып қалыптаспай тұрып, мұнда қандай ұлы тұлғалар тұрғанын, ауданның қандай деңгейде өмір сүргені жайлы айтылады. Бұл еңбектердің барлығы жоғары деңгейде жазылған десем болады, бірақ, менің ойымша, зерттеулердің ішінде ауылшаруашылық саласы және кәсіпкерлік аз зерттелген. Осы саладағы еңбектер жетіспейді. Нақты ауылшаруашылығы мен кәсіпкерлікке арналған зерттеулер, кітаптарды кездестірмедім.

Әуел баста аудан – батысындағы Әулиелі Ақкөл жайылмасы (бұл қасиетті өлкеге зеректігімен, көрегендігімен, ақыл-ойының тереңдігімен осы өңірдің кәрі-жасының рухани демеушісі, тірегі болған Исабек-ишан (1792–1871) хазірет келіп, мекендеген) Ереймен тауының етегіне қабыса жалғасатын, солтүстік батысындағы жұрт аузында «Теңіз» деп аталған Жалаулы, Шығанақ көлдері жер сұлуы Көкшетау сілеміне шектесетін, аумақтың ортасында Тайқоныр, Қарақасқа тұзды көлдері бар, солтүстігіндегі кәдімгі жазық даласы Ертіс ауданының жеріне ұласатын, шығысындағы Ертіс өзенінің 86 шақырымдай сол жақ бойымен (бұл тұста Ертіс өзені арпасының ені 500–800 метрге, тереңдігі 3–4 метрден 10–15 метрге дейінгі аралықта өзгереді), оңтүстігіндегі Ертістің бойындағы Ақсу өңірімен және оңтүстік батысындағы ғасырға жуық көмір қорымен белгілі Екібастұз кенішті мекенімен шектесетін кең жайлауы бар жалпы көлемі 16 мың 100 шаршы метр аумақты алып жатқан еді.

«Сарыарқа шексіз, шетсіз. Оның көп жеріне ат тұяғы тимеген. Сары даланы

әуелеп ұшқан құс пен жорытқан аң ғана мекендеген», – деген ұшқары пікірлер айтылып та, жазылып та жүрді. Бұл – қазақ жері Кеңес өкіметі тұсында жанданды, игерілді деген саясатты санаға қондыру үшін ойдан шығарылған тұжырым. Қазір тарихшылар Орта жүздің жеті тайпасының (Арғын, Найман, Керей, Уақ, Тарақты, Қыпшақ және Қоңырат) бесеуі біздің облыс аумағында мекендегенін анықтады. Олар – Арғыннан: Сүйіндік, Бегендік, Шегендік, Қанжығалы, Қозған, Бәсентиін; Найманнан: Бура Найман; Қыпшақтан: Бұлтың, Қосайдар, Сабығыр, Сағал, Жолаба; Керейден: Күрсары Керей; Уақтан: Шоға, Жансары, Бидалы, Байназар рулары [1, 20–23 б.].

Бұл аумақ ежелден Арғын мен Қыпшақ руларының жайлауы, қоныс мекені болған. Өздері көшіп-қонып, кен жайлауына малын жайған өңірді жұрт жер бедеріне қарай «қыр елі», «тоғай елі» деп атапты. Олардың қыстаулары қазіргі Қызылорда өңірінде болған. Халқымыздың даңқты ғалымы Шоқан Уәлихановтың айтуынша, ХІҮ–ХҮІ ғасырлардағы Арғындардың Сырдария бойына көшіп-қонуы, көне Қыпшақтардың көш-керуен жолы: Есіл, Ертіс, Обь өзендерінің бойына созылған екен.

ІХ–ХҮ ғасырлардағы Парсы, Араб тарихшыларының жазбаларында біздің облыс аумағында ІХ–ХІ ғасырларда Қимақ қағанаты, ХІ–ХІІІ ғасырларда Дешті-Қыпшақ, ХІІІ–ХҮ ғасырларда Алтын Орда, Көк Орда, ХҮ–ХІХ ғасырларда Қазақ хандықтары билік жасағандығы көрсетілген.

ХХ ғасырдың басында Воронеж жер статисі Ф.Щербиннің басқаруымен Павлодар уезіне қарасты Ертіс өзенінің сол жағындағы болыстар жерлеріне экспедиция жасалған. Мұрағат дерегіндегі олардың мәліметінде 1910 жылғы Ақкөл болысында 82 ауыл, 1422 шаруашылық жұмыс істегендігі, оларда 4694 ер адам және 4069 әйел адам тұрғаны, Алқакөл болысында 22 ауыл, 914 шаруашылық болғаны, 322 адам кәсіпшілікпен айналысқандығы көрсетілген, ал Шідерті болысы бойынша мәлімет көрсетілмеген.

Қазақелі бодандыққа түскеннен бастап, Патша өкіметі орыс-казак әскерлерін енгізу арқылы отарлау, бекіністер салу саясатын шұғыл жүргізгенін тарихи деректерден білеміз. Кешіктірілмей жер иелену үшін

Украинадан, Белоруссиядан, Волга жағалауынан және Ресейдің европалық бөлігінің орталық губернияларынан шаруаларды қоныстандырудың легі басталды [2, 36–43 б.].

1927 жылдың деректерінде «Алқакөл» болысында 2345 шаруашылықта 11203 қазақ, 318 шаруашылықта 1579 қоныс аударушы еңбек еткен. Осы кезеңде Алқакөл болысы құрамында бірнеше ауылдар қамтылған бес әкімшілік аумақ құрылған.

1 №1 әкімшілік ауыл бірлестігінің құрамына 3391 тұрғынымен 693 шаруашылығы бар 30 ауыл кірген;

2 №2 әкімшілік ауыл бірлестігінің құрамына 1929 тұрғынымен 443 шаруашылығы бар 20 ауыл кірген;

3 Ақтілес бірлестігінің құрамына 3110 тұрғынымен 678 шаруашылығы бар 42 ауыл кірген;

4 Хангелді бірлестігінің құрамына 2663 тұрғынымен 506 шаруашылығы бар 48 ауыл кірген;

5 Үлкенқол бірлестігінің құрамына 110 тұрғынымен 25 шаруашылығы бар 3 ауыл кірген [3, 15 б.].

Павлодар уезінде 1928 жылғы 17 қаңтарға дейін 23 болыс аумағы бар еді. Сол жылы Алқакөл болысы аумағында Ертіс және Қызылағаш және Ақкөл болыстары аумағында Қызылағаш аудандары құрылды. Қызылағаш ауданы 1930 жылғы 17 желтоқсан айында Ертіс ауданымен біріктіріліп, орталығы Ертіс селосы өркендей бастады. БК(б)П Орталық Комитетінің 1930 жылғы 15 шілдедегі округтік-әкімшілік басқару жүйесін жою туралы қаулысына сәйкес аудандар құру басталды. Мұндай тұрақсыздық кезеңінде ауыл тұрмысының өрлеуі мен құлдырауы ауысып отырды. Алқакөл болысында мал басы 50–70 пайызға азайған.

1901-ші, 1910-шы және 1918-ші жұт жылдары мал басы күрт шығынға ұшыраған.

1928 жылы Кеңес Одағының қалаларында нанды карточкамен беру енгізілді. Жұмыссыздар қатары азаймады, бұл жылы олардың саны 1,5 миллионнан асып түсті. Жұмысшылардың нақты еңбекақысы өспеді [4].

Жұмыссыздық қазақ халқын ашарлық жылдары ауыр қатерге ұшыратты.

Кіші революция атанған Голощекин қырғынының салдарынан туған аштық жылдары Қазақстанда көп адамның жарық дүниеден мезгілсіз өткенін енді ғана ашық айта алатын болдық. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 1997 жылғы 6 маусымда Ақмолада өткен Қазақстан халықтары Ассамблеясының ІV сессиясында жасаған баяндамасында: «Қазақстандағы ашаршылық пен оның іш сүзетін індеті сияқты зардабының тікелей құрбандарының ара қатынасын ажырату қиын, алайда, осынау зорлық-зомбылықпен жасалған тәжірибе жалпы сапы 1 миллион 750 мыңдай адамның өмірін қиды, бұл республикадағы қазақ тұрғындарының 42 проценті», – деп атап көрсеткен болатын. Аудан аумағындағы аштан күйзелген адамдардың көпшілігі Ресейді паналап, жан сақтаған. Екі туып бір қалған ағайындылар бір-біріне жәрдем беретін халден айрылған. Тырнағын жібітіп, талған өзегіне талғажау таба алмағандар қаусаған сүйегін сүйрете алмай жол бойында, отырған орнында жан тапсырған [5, 93–96 б.].

Бұрыңғы Алқакөл болысы, Куйбышев, Краснокутск болып алма-кезек аталып келген аудан мұндағы тұрғындардың көңіл қалауымен қазір Ақтоғай ауданы болып картаға түсірілді. Ақтоғай ауданы жалпы жер көлемі бойынша облыстағы Баянауыл, Ертіс және Май аудандарынан кейінгі төртінші орынды алады. Өрлеу жылдарында егін шаруашылығы бойынша Ертіс және Железинка аудандарынан кейін үшінші орында жүрді. Ауданның 12 совхозында 346389 гектар егіс алаңы, 526777 гектар мал жайылымы, 34880 гектар қыр және тоғай шабындығы болды. Шаруашылықтардың осы кезеңде жетілдірілген құрылымдары өндіріс тиімділігін арттыруға жол ашты. Мәселен, алғашқыда шаруашылықтар: совхоз дирекциясы, бөлімше басқарушысы, егін шаруашылығы бригадасы, мал шаруашылығы бригадасы болатын. Өндірісті басқаруды ұдайы байыптап отырудың нәтижесінде басқару құрылымы: совхоз дирекциясы, егін бригадасы және мал фермасы сияқты екі сатылы басшылыққа ауыстырылды.

Аудан тұрғындарының саны 1939 жылы – 17131, 1953 жылы – 19882, 1959 жылы – 25687,

1970 жылы – 37642, 1979 жылы – 30346, 1990 жылы – 29054 адам болды. 2000 жылғы аудандағы 21056 тұрғынның 14822-і қазақ. Осы жылы балалардың тууы 1999 жылмен салыстырғанда 2,6 пайыз кем болғанымен, қаза тапқандар саны 20 адамға, яғни, 101 пайызға кеміген. Ал тарихи отандарына және нарық жағдайына байланысты қалаларға қоныс аудару мәліметіне қарағанда, 2000 жылы ауданға 401 адам көшіп келген, солай болғанымен, 778 адам көшіп кеткен. Тұрғандардың табиғи өсуі мен кері миграциялық сальдоға қарағанда, 2001 жылы тұрғындар саны 293-ке азайып, 20259 адам болды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Мундуинов, Е.** «Құтты елім-Қожамжар». – Павлодар, 2013.
- 2 **Жұмасейіт, Б., Мағзұмов, С.** «Ардақты елім – Ақтоғай». – Павлодар, 12.12.02. – Б. 36–245.
- 3 **Нығыманов, Қ.** «Соқпақ жол». – Алматы, 1982. – 15 б.
- 4 Ауданның көнекөз қарияларының әңгімелері (Б. Мұқажанов, А. Уақбаев, Қ. Хайруллин).
- 5 **Елтің, А. Қ.** – Тұзүйген бояулары кітабы. – Павлодар, 2014. – Б. 93–96.

Ә. Қ. Омар¹, Ж. А. Алибекова²

^{1,2}Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Бұл мақалада ХХ ғасырдың бас кезі аласапыран кезең жайлы феодалдық-патриархалдық кезеңде қараңғылық шырғаған халықтың азаттыққа, рухани жаңаруға аз ғұмырданда ұмтылып, қаншалықты қажеттілігін тарихи жағдайды негіздейді.

Кілтті сөздер: Ұлт азаттық, Айқап журналы, Ұлы ақын.

Сұлтанмахмұт Торайғыров аз өмірінде асыл қазына қалдырған. Бүгінгі ұрпақтың дұрыс қалыптасуына Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылығы оң әсерін тигізеді сөзсіз.

Сұлтанмахмұт өмірі, жасаған дәуірі мен шығармашылығы жайындағы мәліметтер көп адамға таныс. Барон де білетін сияқтымыз. Дегенмен жалпы жұртқа беймәлім «ақын құпиясы» да аз емес. Оның өмір сүрген ортасының күрделілігі мен қайшылықты сипаттары тудырған біраз туындылары да жабық күйінде қалып келді. Бүгін, көне мұраларымызды тугендеп, қайта қарап жатқан заманда Сұлтанмахмұтты да қайта оқу қажеттігі де осымен байланысты.

Сұлтанмахмұт өмір сүрген кезең – ХХ ғасырдың бас кезі – Ресей топырағындағы ең бір дүрсілкінің, азаттық үшін арпалыстың кезеңі болды. Бірімен бірі қабаттасқан үш бірдей төңкеріс патшашылдық биліктің тас талқанын шығарды. Отаршылдық езгінің әлсіреуі ұлттардың оянуын тездетті. Қазақ жеріндегі отаршылдыққа, әлеуметтік езгіге қарсы күрес те осындай жағдайда өрістеді. Патшаның отаршылдық саясаты еңсесін көтертпей, екінші жағынан феодалдық-патриархалдық мешеулік, қараңғылық шырғаған халықтың азаттыққа, рухани жаңаруға ұмтылуы қаншалықты қажеттіліктен туса, соншалықты сол кездегі тарихи жағдайдың сәттілігінен қолдау тапты. Оларды көшелі көсемдер – Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатовтар басқарды. Олар елдің дербес, тәуелсіз жолмен дамуына, мәдениет пен прогреске ұмтылуына жол салды. Сұлтанмахмұт осы идеяны жақтаушы болды. Ол туған халқын феодалдық кертартпа салт-сананың, қараңғылықтың езіп-жаншып отырғанын ашып көрсетер өткір, сыншыл өлеңдер жаза отырып, оларды ілгері ұмтылуға, өз тағдырын өзі жасауға қатысуға шақырды. Ұлттың азаттық жолындағы күресіне үн қосты. Ізашарлар соңынан еріп, қазақ халқына атар тар, келер жарық сәуле, нұрды солардың есімдерімен байланыстырды. «Таныстыру» (1918) поэмасында «Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов... бірі – Күн, бірі – Шолпан, бірі – Айым» деуінің негізгі сыры осында болатын [1].

Сурет 1 – С. Торайғыров

Кейде «Есіл – қайран ерім-ай, еліне берерін түгел бере алмай кетті-ау», – деп өкінетіміз бар. Иә, өкінішсіз өлім жоқ. Әйтсе де! Аз жасаса да, өртеніп өтетін, асыра асыл сыйлап үлгеретін арманына жететін алыптар болады! Олар, әрине саусақпен санарлықтай өте аз. Сол аз ғана әзіздердің біреуі қыршын классик, ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров! Әдебиет тауларын нөмірлеуге мен де қарсымын. Сонда да пайғамбар ақын Абайдан кейінгі талассыз даусыз заңғар тұлға – Сұлтанмахмұт ақын!

Жиырма жеті жасының өзінде жүздегі абыздың ақылмен сөзін айтып кеткен, туған халқының туын биік еткен, кемеңгер перзенттерінің бірі де ақындардың сұлтанындай осы Сұлтанмахмұт!

Ұлы ақынның өлең-жырларын мен тілім шыға жаттап өстім. Өйткені, менің нағашыларым да, өз әкем де қадымша оқыған азаматтар еді. Нағашым Әбдірахман мен әкем Айтмағамбет – Уфадағы медресе Ғалияны бітірген кісілер. Ал анам Зейнеп тумасында ақын боп жаратылған уақыттан болар – балаларына Бұқар жырау, Көтеш, Абай, Сұлтанмахмұт, Сәбит Дөнентаев, Иса, Естай... өлеңдерін жастай жаттатты [2].

1913–1914 жылдары Сұлтанмахмұт белгілі журналист Мұхамеджан Сералинмен бірге Троицкіде шығатын «Айқап» журналында қызмет істеді, қазақтың алғашқы романдарының бірі «Қамар сұлуды» Торайғыров сол жылдары жазды. Қаражаттың жетіспеуі, денсаулықтың нашарлығы, тұрмыстың ауырлығы Сұлтанмахмұтқа көп қиындық келтірді. Әйтсе де ол қиындыққа қарсы тұра білді. Ол өмірдің мәні күресте, шындық жеңісінде деп ұқты. Бұған оның 1914 жылы жазған «Ендігі беталыс» деген өлеңіндегі:

Шындықтың ауылын іздеп түстім жолға,
Ризамын не көрсем де осы жолда,
Шаршармын, адасармын, шалдығармын,
Бірақ бір табармын деп көңілім сонда, –
дегені айғақ.

Сұлтанмахмұт – барлық ұлт, бар халықты алаламай сүйген, адамзатты достыққа шақырған интернационалист ақын. «Арманым» атты өлеңінде: Барлық адам баласы,

Өзіндей көрсе өзгені,
– деп жырлаған ақын «Ұлт» атты өлеңінде бұл ізгі ойын былай дамытады:

«Кәпір» бар, мұсылман бар барлығы адам,

Оларды алалайтын қандай надан?

Өнер, білім, әділет кім қолдаса,

Қай ұлт болсын – бәрібір бауыр маған.

Осы шағын ғана шымыр шумақтардан арманшыл ақын Сұлтанмахмұттың өмірдегі, өнердегі кредосын тану қиын емес.

С. Торайғыров ел мүддесін, халық қамын ойлай білді. Бұл ақын творчествосынан анық танылады. Соның нақты бір мысалы 1914 жылы жазылған «Бір адамға» атты өлеңі:

Кесені қолыма алып қарай бердім,
Ішінде нақақ көзден жас бар ма деп, –
дегенде ақын «ақсақал шал көрсеткен,
бір үйдегі жиюлы қазына мал» қарапайым халықтың, еңбекші бұқараның табан ақы, маңдай тері екендігін айтып отыр.

Сұлтанмахмұт Торайғыров – қазақ өлеңіндегі Абайдан кейінгі асқар бел. Оның творчествосы Абай поэзиясы мен советтік дәуірдегі қазақ поэзиясын жалғастырушы алтын көпір іспеттес. Бұл туралы белгілі сыншы, белді ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Мұхамеджан Қаратаев: «Абайдың ізін баса шыққан Сұлтанмахмұт сияқты үлкен ақындар Ұлы Октябрь революциясы карсаңында Абай поэзиясын ту етіп көтеріп, үлгі тұтты» дей келіп былай деп жазды:

«Зорлап малға берген қыздың трагедиясын Абай: «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» деген сюжетті өлеңінде қысқа тұжырып көрсетсе, Сұлтанмахмұт осы тақырыпты «Қамар сұлу» сықылды романға арқау етеді» [3].

1920 жыл Сұлтанмахмұт үшін ауыр басталып, алып тынды. Халық үшін қызмет көрсетуге бел шешіне кіріскен ақынды бұрыннан ел билігін иеленіп қалғандармен, жаңа өкімет жолына кедергі қоюшылармен, азамат соғысы жылдарында күрес-қырқыс әлегін көп көрген елдің берекесіз мазасыздығымен алысу қатты қажытты. Кей болыстарда ояздық комитет тағайындаған уәкілдік мөлшері екінің бірінде бұзылып жатты. Бұған ру ішінің атаға, жікке бөлінуі қосылды. Бұрынғы болыс – би болғандар өз адамдарын, жанашыр жақындарын өткізіп қалуға күштерін салды. Дегенмен, сайлау жолындағы еңбек Сұлтанмахмұттың ел ішіндегі салмағын көтеріп тастады. Оған

қоса Баянауыл партия ұясы жанындағы қазақ-татар (кейін – ұлт істері) секциясының мүшесі ретінде (беделді жергілікті ұлт өкілдерінен партия мүшесі еместерді де пайдаланған) жаңа өкімет пен партия саясатын насихаттады.

Сұлтанмахмұт 1920 жылғы 21 мамырда тұсау қайтыс болған. Жаны қысылғанда екі иығынан дем алып, қара терге шомылған. Дәл сол кезде қайны яғни Мұқтар мен Күлзипа Ыбырайдың орнына бата оқып келіп жатыр екен. Үйде қонақ барлығын хабарлай келген Ыбырайдың Қасенінің әйелі өз үйіне қайта жүргізген. – Молда бала қысылып жатыр! – деуге ғана мұршасы жетіп, талып кетіпті. Бәрі де тұра-тұра осында жеткен. Мәликенің шешесі Күлзипа «Құлдығым-ай!», «Құлдығым-ай!» деп жылай беріпті. Көп кешікпей баласы Шайбайды ертіп Аппас та жетіпті. – Шайбай, сен дәрігерсің ғой. Абақам да дәрігер. Менің өмірімді бір жылға ұзартыңдаршы! Тым құрығанда он күнге. Бұдан әрі Сұлтанмахмұттың тілі күрмеле бастайды. Басы Аппас болып жылап жібереді. Ол қолына ұстай кірген ала тұсауын мойнына салып: «Құрбандығың болайын, Сұлтан! Орныңа өзімді атайын!»

– деп жылайды. Оған Шоқаң қосылады. Жиналған тума-туысқан қоршауында қадірлі қазақ ұлы, кемеңгер ақын қиылып жүре береді. Ақын ажалына жаны күй – зелгендердің бәрі де көздеріне жас алады. Әсіресе Бибіш ана мен Шоқпыт әке қатты дауыс етеді. Осы сәтте Сұлтанмахмұт өмірінің қалай үзілгендігін көзімен көріп тұрған Мәлике сіңлісі Нағима апаның айтуына қарағанда ақын әке-шешесінің зарлы даусы жиналғандардың сай-сүйегін сырқыратты, үлкен-кіші, ер-әйел отыра алмады дейді. Шіркін, сонда көпшілік орны толмас қазаға күйзеліп жүріп, Бибіш ананың зарын жазып алатын кісі болмады деседі. Сұлтанмахмұттың қайтыс болуы елдің жайлауға көшіп кетуімен тұспа-тұс келеді. Жалғыз-жарым пәтері мен үй айна – ласының шөбін қорып қалғандар болмаса, ауыл тұтас Келбетке жайлауға көшіп кеткен мезгіл екен [4].

Қортындылай келе Сұлтанмахмұт Торайғыровтың еңбектері мен өмір жолында жазған шығармалары үлкен қазына. Аз ғұмырында мол қазына қалдырды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Қирабаев, С.** Егемен Қазақстан, №87-88, 17 сәуір, 1993 ж. (үзінді) «Жардарияның ұлы жылғасы».
- 2 **Әлімбаев, М.** Сарыарқа самалы, №80, 10 шілде, 1993 ж. «Ақындардың сұлтаны» (Ұлы ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров туралы мөлтек сыр).
- 3 **Досанов, С.** Көкшетау правдасы, № 110, 9 июнь, 1984 ж. «Тұлпардардың дүбірі» .
- 4 **Өтебаев, Е.** Сарыарқа самалы, №20, 18 ақпан 1992 ж. «Ақырғы күндер».

***М. И. Рахимов, Ж. Д. Кабиденова, Ә. М. Мұқатай**

Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ИСТОРИЯ О ПРИНЦЕССЕ-ВОИТЕЛЬНИЦЕ – АЙ-КЕРІМ (ХУТУЛУН-ЧАХА)

Содержание данной статьи направлено на исследование жизнедеятельности исторической личности, жившей во второй половине XIII века, принцессы Ай-Керім (Хутулун). В исторической науке стоит отдельного рассмотрения улус Хайду хана и его потомков, где особого упоминания заслуживает его дочь принцессы Ай-Керім (Хутулун). Отголоски некоторых сведений о жизни Ай-Керім (Хутулун) дошли до нас в виде предании и сохранились в современном казахском обществе. В данной статье авторы хотели показать, что современное казахское общество является продолжателем, жившего когда-то в давние времена, тюркского народа и монгольской империи, а также тщательно рассмотреть и дополнить новыми сведениями о жизни принцессы Ай-Керім (Хутулун).

Ключевые слова: Ай-Керім, Ай жарык, Хутулун, тюрки, монголы, казахи, Великая степь, Казахстан, источники, карты.

В исторической науке есть немало примеров, когда по природе своей хрупких и слабых женщин выходили одаренные личности, которые своей мудростью, потрясающей находчивостью завоевывали авторитет среди главных лиц государства, да и сами лихо управляли страной. И также на войне, стоя бок о бок наравне с мужчинами, женщинам приходилось брать в руки оружие, защищать свой очаг и Родину от внешних угроз. А вот, когда мы говорим о великих женщинах Великой степи, многим на ум приходят скифская царица Томирис, жена Чингисхана Бортэ и Хулан, жена Абулхаир-хана Бопай-ханша, но история великих женщин не ограничивается только ими. Отдельного упоминания достойна и правнучка Угэдэй-хана Хутулун, которая также известна под тюркским именем Ай-Керім.

Главной целью данной статьи является изучение личности по восточным и западным историческим источникам и дать оценку данной выдающейся личности своей эпохи.

Данная статья опирается в первую очередь на исторические источники Марко Поло и Рашид-ад-Дина. В частности, эти

данные взяты из трудов Марко Поло «Книга о разнообразии мира» и Рашид-ад-Дина «Повествование об Угедей-каане, сыне Чингиз-хана, а оно в трёх частях». Помимо данных исторических источников эта статья опирается на труды русского тюрколога Василия Бартольда «Очерк истории Семиречья» и американского историка Моррис Россаби «Золотой век империи монголов».

На сегодняшний день историческая наука знает широкий ряд исследовательских методов. На основании этих методов будет сформирована научная база данной работы. Так как данная статья касается определенной исторической личности, то она должна быть написана на основе принципа историзма. Т.е. при изучении биографии, имени в различных исторических источниках, характеристики конкретной личности должны быть рассмотрены в соответствии с той исторической и геополитической обстановкой, ибо нельзя рассматривать историю личности в отрыве от времени и места, в котором она жила.

В ходе исследовательской работы использовались и методы межпредметного

исследования. Исследование темы на межпредметном стыке философского, географического, психологического, религиоведческого, социологического, этнографического, искусствоведческого, краеведческого и топонимического знаний дало возможность всесторонне анализировать значение имени Хутулун, раскрыть её личность и сделать определенные выводы.

Помимо этого данная статья применяет идеографический (нарративный) метод. Этот метод позволяет нам на основании описания фактов, явлений и событий рассмотреть личность принцессы Ай-Керім в перспективе исторической личности. Также этот метод нам дает возможность описать основные моменты биографии и психологические аспекты данной личности в контексте её времени.

При изучении жизни и личности Ай-Керім (Хутулун) мы должны прибегнуть к западным и восточным историческим источникам за авторством фактически её современников. Из западных авторов о ней оставил очень ценные данные Марко Поло в своём труде «Книга о разнообразии мира», а из восточных авторов о ней важные данные оставил Рашид-ад-Дин в своём труде «Повествование об Угедей-каане, сыне Чингиз-хана, а оно в трёх частях». Стоит отметить, что оба данных автора, несмотря на свое разное происхождение, были близко знакомы спотомками Чингисхана. Так Рашид-ад-Дин состоял на государственной службе в государстве Хулагидов и был там одним из самых важных государственных деятелей, а Марко Поло имел тесное взаимодействие со двором Хубилай-хана. Оба средневековых автора были близки к дворам Чингизидов, из-за чего сложно подвергнуть сомнению авторитетность и достоверность касательно личности и биографии Ай-Керім.

Среди исследователей истории Семиречья стоит также обратить внимание на труд выдающегося востоковеда и тюрколога Василия Бартольда «Очерк истории Семиречья». В данном труде он уделяет большое внимание монгольскому государству отца Ай-Керім Хайду, где описывает жизнь Ай-Керім и её взаимоотношения с отцом. Помимо всего прочего, данный труд ценен тем, что на основе сочинений Джемаля Карши подтверждает правдивость сведений

Рашид-ад-Дина про Хайду и его дочь Ай-Керім.

Также для того, чтобы понять, где жила Ай-Керім со своей семьей после своего замужества, следует обратить свое внимание на книгу Турсуна Икрамовича Султанова «Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и Власть».

Помимо всего прочего интересны сведения французского востоковеда Анри Кордые касательно тюркского имени Хутулун, который он дал в комментариях к английскому переводу труда Марко Поло Книга о разнообразии мира» от Генри Юля. А в книге Джека Уэзерфорда «The Secret History of the Mongol Queens: How the Daughters of Genghis Khan Rescued His Empire» даются ценные сведения о происхождении монгольского имени Хутулун и других аспектах её биографии.

Ай-Керім, или как её ещё называют источниках Хутулун, была одной из многочисленных детей Хайду, правнучкой Угедей-хана и праправнучкой Чингис-хана. У неё было две имени, тюркское и монгольское. Касательно происхождения монгольского имени Хутулун Джек Уэзерфорд даёт сведения, согласно которым её имя происходит от монгольского «Hotoi Tsagaan», что переводится как полностью белая [1, с. 136]. А вот путешественник Марко Поло называет её вторым именем как Ангиарм (Marco Polo 1903, 465). По нашему мнению со стороны матери, возможно, оно имело тюркские корни. Французский востоковед Анри Кордые в своем примечании касательно тюркского имени Хутулун к английскому переводу книги Марко Поло «The Travels of Marco Polo» говорит о том, что в манускриптах Потье её имя пишется как «Agiain» и «Agyanie», а в манускриптах Бёрне как «Agyanic». Однако наиболее достоверными он считает вариант «Agiaruc», что означает яркая Луна.

В современных тюркских языках имени «Agiaruc» полностью соответствует такое имя как «Айжарық», которое правда у нынешних тюркских народов обычно дают мальчикам. Однако Анри Кордые ссылаясь на венгерского востоковеда и путешественника Арминия Вамберри пишет о том, что данное имя встречается среди казахских женщин. Когда как этот вариант имени Хутулун как «Agiaruc» схож на весьма популярное казахское имя как «Әйгерім», которое встречается только среди женщин.

Хотя значение этого имени связано с Луной, но точное значение этого имени «красивая как луна», и к тому же она наполовину имеет арабское происхождение. Но мы не могли проигнорировать существования и такой вариации казахского имени, как «Әйгерім», поэтому хотели остановиться именно на тюркское название принцессы – Ай-Керім и подробнее систематизировать её жизнедеятельность.

Исторические источники, к сожалению, не дают никаких сведений о том, когда она родилась. Лишь в книге «The Secret History of the Mongol Queens: How the Daughters of Genghis Khan Rescued His Empire» за авторством Джека Уэзерфорда упоминается, что Ай-Керім родилась около 1260 года без каких-либо ссылок на исторические источники [1, с. 136].

Отец Хутулун Хайду хан родился 1236 году. По описаниям Рашид ад Дина был монголом среднего роста, безбородым, крепкого телосложения. Очень был умным и хитрым человеком, талантливым полководцем и грамотно управлял государственными делами. Его отцом был пятый сын Угедея Каши, который злоупотреблял алкоголем и скончался в молодом возрасте. Мать Хайду Шабканхатун была родом из немонгольского

племени бекрин(мекрин), которые обитали в горных районах Тянь-Шаня по соседству с уйгурами. Источники сообщают, что Хайду, в отличие от отца, никогда не употреблял ни вина, ни кумыса, ни соли. Он вырос в ставке Чингизхана. После смерти Угедея хана находился на службе у Менгу хана, а после него хотел возвести на престол брата Хубилая Арык- Бугу. Об этом узнал Хубилай хан и между Хайду и Хубилаем произошли несколько военных столкновений, где Хайду удалось забрать некоторые части Хубилай хана. Он также тесно сотрудничал с потомками старшего сына Чингизхана Джучи и неоднократно опирался на их поддержку [2, с. 12].

В 1269 году в курултае монгольских племен, собравшихся на реке Талас, Хайду объявил о полной независимости нового государства от Монгольской империи.

Государство Хайду включало в себя земли улусов Угэдэя и Чагатая, занимая территорию от Алтая до Амударьи, включая Восточный Туркестан. Поскольку он пришел к власти при поддержке чингизидов, он щедро одаривал их ярлыками на правление отдельными улусами внутри государства. Чуйская долина стала личным владением самого Хайду, здесь располагалась его ставка. По сведениям Раши ад Дина, у Хайду

были двадцать четыре сыновей. Среди них известны имена только двух дочек. Первая известная нам Ай-Керім (Хутулун), вторая, младше её, Хорточин-Чаха, которую Хайду хан, чтобы укрепить союз с Хулагидами, выдал замуж за Тобшина.

Старшая дочь Ай-Керім была любимой дочерью Хайду из его всех многочисленных детей [2, с. 15]. Как рассказывает Марко Поло она имела в своем характере повадки юности, была очень красиво сложена, высокая да плотная, светловолосая, обладала недюжинной силой. С ранних лет она ходила вместе с отцом на охоты, оттачивая свое мастерство в военном искусстве. Неоднократно ходила в военные походы и даже, отправляясь к врагам, силою захватывала вражеских воинов и присоединяла их своим воинам. Такие подвиги на поле боя она совершала множество раз. Мы можем предположить, что Ай-Керім стала любимым дитём Хайду не просто так. Как известно в обществе кочевников женщины могли наравне с мужчинами участвовать в походах и войнах. Но не стоит забывать и о том, что женщинам для достижения того же уровня мастерства в военном деле, что и мужчины, следует прилагать большие усилия, чем мужчинам

из-за их физиологических особенностей. И Ай-Керім пришлось приложить немалые усилия для того, чтобы не только овладеть военным делом наравне со своими братьями, но и даже превзойти их в этом деле. Видя старания и трудолюбие своей дочери, Хайду наверняка заметил высокое мастерство в военном деле у Ай-Керім, что и позволило ей стать его любимым ребёнком.

Основными источниками информации касательно личной жизни Ай-Керім являются труды Марко Поло и Рашид-ад-дина. Их сведения касательно многих моментов её личной жизни различаются, но так же в них имеются и общие моменты.

Марко Поло пишет о том, что Ай-Керім, будучи умелой в военном деле, вовсе не желала выходить замуж и дала согласие выйти замуж отцу только при условии, что жених победит её в борьбе. Хайду согласился с этим условием и была отправлена весть об этом по разным странам. По условиям борьбы победит тот, кто повалит соперника на землю. Если жених победит Ай-Керім, то он на ней женится, а если нет, то он дарит Ай-Керім 100 коней. Таким образом она выиграла более десяти тысяч коней.

Карта 1 – Карта Монгольской империи XIII –XV вв. из Исторического атласа Уильяма Р. Шепарда, 1923 г. [Map 1 – Map of the Mongol Empire XIII-XV centuries from William R. Shepard's Historical Atlas, 1923]

Рисунок 1 – Средневековая миниатюра, которая иллюстрирует участие Ай-Керім (Хутулун) в борьбе. Является иллюстрацией к книге «Marco Polo, Livre des merveilles; Odoric de Pordenone, Itinerarium de mirabilibus orientalium Tartarorum» [Fig. 1 – Medieval miniature that illustrates the participation of Ai-Kerim (Khutulun) in the struggle. It is an illustration for the book "Marco Polo, Livre des merveilles; Odoric de Pordenone, Itinerarium de mirabilibus orientalium Tartarorum"]

Но в 1280 году пришел сын некоего богатого царя со своими товарищами и с тысячей прекрасных лошадей, которого Марко Поло наделяет исключительно положительными качествами. Вот что он сообщает: «Случилось, что в 1280 г. по Р. Х. пришел туда сын богатого царя. Был он молод и красив. Было у него много красивых товарищей, и вел он с собою тысячу прекрасных коней в уплату деве за свою попытку. Как пришел этот царский сын, тут же объявил, что хочет помериться силой с девой. Обрадовался царь Хайду; хотелось ему, чтобы юноша женился на дочери, ибо знал, что тот сын царя. И скажу вам, велел царь Хайду сказать дочери тайно, чтобы она поддалась; а дочь отвечала, что ни за что в свете этого не сделает. И что вам сказать? Знайте, собрались в большом покое и царь, и царица, и много мужей и жен. Пришла царская дочь и сын царя. Такие оба красавца, что диво на них глядеть. Юноша, скажу вам, был и силен, и крепок, не было ему равного по силе. Вышли оба на середину покоя, народу было тут много, и заключили между собой договор: коль юноша не победит, так проигрывает ту тысячу коней, что привел с собой. И схватились после того дева с юношей. Кто на них ни смотрел, всякий в душе желал, чтобы юноша победил и стал мужем царской дочери. И царь, и царица желали того же. Коротко сказать, схватились они оба, один тянет в одну сторону, другая в другую, но случилось так, что царская дочь победила и бросила юношу на дворцовый пол. Так-то и был побежден царевич» [4, с. 316–317]. К сожалению, нет никаких сведений о том, кем был этот жених и откуда он пришёл и все, кто наблюдал за этим поединком, сильно в конце расстроились. Иллюстрация (рис. 1).

Французский востоковед Анри Кордье в своем примечании касательно тюркского имени Ай-Керим (Хутулун) к английскому переводу книги Марко Поло «The Travels of Marco Polo» пишет о том, как Ибн Баттута сообщает о принцессе Урдуйя, которую он встретил в некоем арстве Тавалиси по пути в Китай.

Вот что сообщает арабский путешественник Ибн Баттута о другой воинственной принцессе Урдуйя: «Я слышал, что разные сыновья царей искали руки Урдуйя, но она всегда отвечала: «Я выйду за того, кто будет сражаться и покорит меня»; и все они избегали испытания, боясь позора

быть битыми ею». Она также как и Ай-Керим была согласна выйти замуж только за того, кто победит её в бою. И на основании этих данных Анри Кордье приходит к выводу, что на Малайском архипелаге существование такой принцессы с тюркским именем является вымыслом. Возможно Ибн Баттута рассказывал историю Ай-Керим (Хутулун), но получил неверные данные о местоположении Ай-Керим [5, с. 465].

Жизнь Ай-Керим без мужа вызвала много сплетен не только среди окружения ее отца, но и среди летописцев соседних мусульманских территории. Так, например, Рашид-ад-дин повествует о том, что Хайду не выдавал её замуж и данный факт привёл к тому, что среди народа стали распространяться слухи об инцесте между Хайду и Хутулун. Когда гонцы Хайду приезжали к Газан-хану, Ай-Керим (Хутулун) отправляла ему письма с дарами и в них передавала: «Я стану твоей женой, за другого замуж не пойду» (Рашид-ад-дин 1960; 15). Однако несмотря на все свои заявления Ай-Керим так и не вышла за него замуж. Уэзерфорд это объясняет тем, что Ай-Керим не желала покинуть Степь и начать жить жизнью мусульманской жизни [6, с. 142]. В конце-концов, понимая, как негативно могут повлиять эти сплетни на репутацию отца, она вышла замуж, отказавшись от привычной схватки перед церемонией. Хайду выдал Ай-Керим (Хутулун) замуж за некоего Абтакула из рода Курлас. Рашид-ад-дин также пишет о том, что Ай-Керим (Хутулун) сама добровольно вышла замуж за Абтакула и у неё от Абтакула есть двое сыновей.

Владимир Бартольд в своём очерке истории Семиречья, ссылаясь на Рашид-ад-дин, пишет о том, что Ай-Керим (Хутулун) вышла замуж за стольника Хайду, который по происхождению был китайцем [7, с. 56]. Возможно некий Абтакул и был тем самым стольником Хайду за которого вышла Ай-Керим (Хутулун). Однако если этот Абтакул был китайцем, то является весьма странным явлением что Рашид-ад-дин указал его род.

Рассвет и укрепление её власти под покровительством отца приходит на период 1280–1301 годы. В этот период Ай-Керим (Хутулун) и ее отец защищались от постоянных посягательств Хубилай хана Западные части Монголии и юго-восточные части современного Казахстана. Благодаря триумфам в борьбе Ай-Керим (Хутулун),

стала идеальной спутницей для своего отца на войне. Ее присутствие рядом с ним в походах придавало воинственный дух войнам и становилось гарантией вероятной победы над вражескими силами.

В начале XIV века из-за участвовавших атак со стороны Юаньской империи Хайду хану и Дува хану (потомок Чагатай хана) пришлось обороняться. После 4 летней войны войска Хайду хана были разбиты. Сам Хайду в это время был тяжело болен и умер в местности Тайхан-нур.

После смерти в 1301 году его (Хайду хана) похоронили в горной местности на юго-западе современного Казахстана под названием Шонхорлык, что находится между реками Или и Чу, где располагалась ставка хана (Султанов 2006, 153). Туда же

переехала Ай-Керим (Хутулун) со своей семьёй, которая охраняла захоронение своего отца (Рашид-ад-дин 1960; 15–16). Рашид-ад-дин также упоминает о том, что у Ай-Керим (Хутулун), в виду её характера, было страстное желание участвовать в управлении государством. Она желала, чтобы наследником престола Хайду занял её брат Урус. Её братья, Дува и Чапар, сказали ей, что она ничего не понимает в государственных делах. Рассердившись на них, Хутулун отстранилась от них и теперь твердо встала на сторону Уруса (Рашид-ад-дин 1960; 16). Во время междоусобных войн за престолонаследия между братьями Ай-Керим (Хутулун) погибает в 1306 годах вместе с Урусом от рук Чапара и других братьев.

В культуре:

Рисунок 2 – «Turandot» гравюра Жоржа Франсуа Луи Жакемо, по рисунку Артура фон Бамберга, 1859 год.
[Fig. 2 – "Turandot" engraving by Georges Francois Louis Jaquemaux, after a drawing by Arthur von Bamberg, 1859]

Ученый Франсуа Пти де ла Круа, работая над биографией Чингисхана, после путешествия по востоку опубликовал книгу сказок и басен. Героиней одной из них была принцесса Турандот («турецкая

дочь» или «дочь Турана»), пообещавшая выйти замуж только за того, кто победит ее в поединке. Правда, сражение в сказке было интеллектуальным, а проигравшего казнили.

Рисунок 3 – Художественный образ костюма Турандот, созданный Умберто Брунеллески в опере Пуччини «Турандот», 1926 год
 [Fig. 3 – Artistic image of the Turandot costume, created by Umberto Brunelleschi in Puccini's opera "Turandot", 1926]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Jack Weatherford. The secret history of the mongol queens. – 2010. – 136 с.
- 2 Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с персидского Ю. П. Верховского, редакция проф. И. П. Петрушевского. – М., Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1960. – Т. 2. – 12-13 с.
- 3 Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с персидского Ю. П. Верховского, редакция проф. И. П. Петрушевского. – М., Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1960. – Т. 2. – 16 с.
- 4 Марко Поло. Путешествие Марко Поло : Пер. старофр. Текста И.П. Минаев. – СПб., 1902. – (Записки имп. рус. геогр. о-ва по отд-нию этнографии; Т. XXVI). – 316-317 с.
- 5 Jack Weatherford. The secret history of the mongol queens. – 2010. – 142 p.
- 6 Турсун Султанов. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – 2006. – 153 с.
- 7 Владимир Бартольд. Очерк Истории Семиречья. – 1943. – 56 с.
- 8 Marco Polo. The book of ser Marco Polo the Venetian concerning the kingdoms and marvels of the east translated and edited, with notes, by colonel sir Henry Yule, r.e, c.b., k.c.s.i., corr. inst, france. In two volumes. – Vol. II with maps and illustrations. – 1903. – 465 p.

Позже Лесаг написал по этой сказке комическую оперу, только назвал почему то её «Китайская принцесса», а Карло Гоцци пьесу «Турандот». Позднее Шиллер перевел ее на немецкий, а Гете поставил ее на сцене в 1802 г., а более века спустя итальянский композитор Джакомо Пуччини создаст оперу Турандот, прототипом которой была принцесса Турана Ай-Керім.

Так история о Хутулун в искаженном виде стала литературным сюжетом и театральной постановкой в рядах Европейских стран.

Кроме этого в традиции казахского народа есть национальная борьба – казахша курес. Возможно, одним из основоположников данного вида спорта и является принцесса Ай-Керім, так как данный вид спорта очень распространен на территории Турана, что это дань памяти величайшей женщине-борцу в монгольской истории.

Таким образом, на основе западных и восточных исторических источников можем

прийти к выводу, что Ай-Керім (Хутулун) была одной из самых выдающихся и интереснейших женщин своего времени, которая участвовала в политической жизни Семиречья тех времён. В дальнейшем на основе новых найденных источников мы сможем дополнить и без того её богатую биографию.

Для кочевых этносов Великой Степи не было удивительным, когда женщины наравне с мужчинами принимали участие в походах и битвах и участвовали в политической жизни государства. И насыщенная на различные события жизнь Ай-Керім (Хутулун) тому является ярчайшим примером, когда девушка, благодаря своему упорству, достигла невероятных высот в военном деле. В наш нынешний век, когда вопрос равноправия между мужчинами и женщинами становится всё более актуальным, биографии таких личностей как Ай-Керім (Хутулун) показывают, что равноправие полов для кочевников никогда не было чем-то чуждым.

Ф. А. Шакарова, Д. Ж. Билялова

Торайғыров университеті, Республика Казахстан, Павлодар қ.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСТЫРУЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Бұл мақалада кеңестік қазақ интеллигенциясының қалыптасуындағы Алаш зиялыларының маңызы мен рөлі талданылады. Алаш қайраткерлерінің кеңес заманында жүргізілген ағартушылық ісі кеңестік қазақ интеллигенциясының қалыптасуындағы қандай рөл ойнағаны бұл мақалада жан-жақты қарастырылады.

Кілтті сөздер: Алаш-Орда, КСРО, Кеңес заманы, Алаш зиялылары, Кеңес интеллигенциясы, Ағартушылық.

Қазақстандағы бүкіл тегі қазақ зиялы қауымының барлығының дерлік негізін кезінде Алаш зиялылары салды деп нақты айтуға да болады. Алаш зиялылары ғылымның, филология, лингвистика, тарих, медицина, геология, математика, биология және де тағы басқа салаларындағы ауқымды ағартушылық және ғылыми жұмыс жүргізген еді. Ал енді олардың қарқында негізінде кеңестік заманда қазақ интеллигенциясының жаңа және де бұқаралық ұрпағы пайда болды.

Бұл мақаланың басты мақсаты кеңес заманындағы қазақ интеллигенциясы дегеніміз не және де оның қалыптасуында Алаш зиялылары қандай рөл ойнағандығын жан-жақты қарастырып зерттеу болып табылады.

Ең алдымен бұл мақала алдына қойған күрделі мәселені жан-жақты қарастырып зерттеу үшін біз ең алдымен қандай деректерге негізделетіңізбен анықталуымыз тиіспіз. Сондықтан осы мақала ең алдымен Алаш зиялыларының ағартушылық қайраткерлігіне қатысты әртүрлі мақалалар мен ғылыми еңбектері және Алаш зиялы қауымының өкілдерінің

өз еңбектеріне негізделеді. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының ағартушылық ісіне қатысты деректер «АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛТ ҰСТАЗЫ» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының оның тұлғасының ағартушылық қайраткерлігіне арналған кейбір мақалаларына, ал Елдес Омарұлы мен Жүсіпбек Аймауытов секілді Алаш зиялыларының ағартушылық қайраткерлеріне келетін болсақ, онда осыған қатысты деректер ең алдымен олардың шығармаларының жинақтарындағы осы жинақтардың құрастырушыларынан берілген ақпараттарға негізделеді.

Интеллигенция дегеніміз кімдер? Бұл нақты жауабы жоқ өте көлемді және ауқымды сұрақ болып келеді. Бұл терминге нақты анықтама да әлі күнге жоқ. XX ғасырдағы қазақ қоғамының тарихы қарастырылған кезде тарихшы ғалымдар бұл кең мәселеге көп назар аударады, өткені интеллигенциясыз ешқандай да қоғам толыққанды өмір сүре алмайды. Бірақ қоғамдағы белгілі бір кезеңдегі интеллигенцияның пайда болуы мен қалыптастыру тарихын қарастырған кезде, біз интеллигенция

ұғымына негізінен көбінесе сол кеңес заманындағы білімі бар және сол кеңестік қазақ қоғамында өз білімі мен құзыреттілігінің арқасында белгілі бір дәрежедегі беделге ие адамдарды жатқызамыз. Яғни біз интеллигенция ұғымына негізінен өзінің ішіне ғалымдарды, жазушыларды, ақындарды, пәлсапашыларды, дәрігерлерді, заңгерлерді, журналисттерді, мұғалімдерді және де тағы басқа адамдарды жатқызамыз.

Кеңестік замандағы зиялы қазақ қауымын қарастырған кезде оның қалыптасуындағы Алаш-Орда зиялыларының зор рөлін келемеждеу мүлде мүмкін емес. Ең алдымен кеңестік қазақ зиялы қауымының қалыптастыру факторларына келетін болсақ, онда интеллигенцияның қалыптасуына ең зор әсер ететін факторлардың қатарына білімнің кең таралуын жатқызуға болады. Бірақ кеңес заманының алғашқы жылдарында орыс тілі Қазақстан мен қазақтар мекендеген территорияларда кеңес заманының кейінгі жылдарына қарағанда соншалықты кең таралмағандықтан кеңестік қазақ интеллигенциясының қалыптасуы үшін қазақ тілінде жазылған оқулықтар мен оқу материалдары қатты қажет керек болған еді. Сондықтан қазақ халқының кеңестік заманындағы бұқаралық

зиялы қауымының пайда болуы қазақ тілінде жазылған оқулықтар мен оқу материалдарынсыз қалыптасуы мүмкін емес болған.

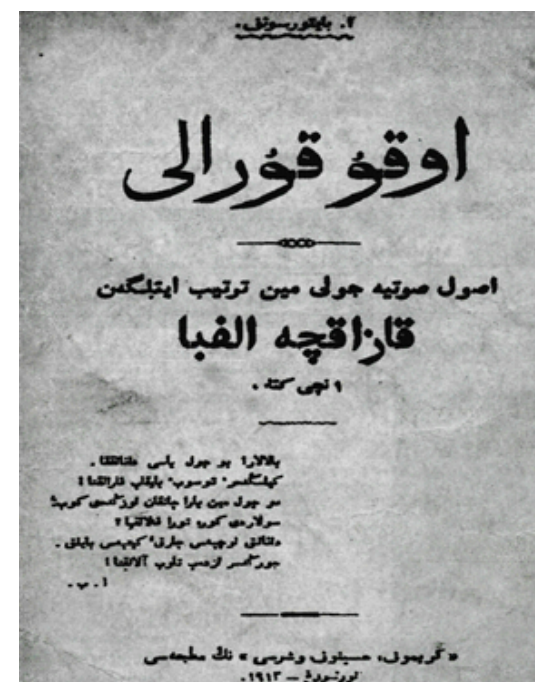
Сондықтан кеңестік қазақ интеллигенциясының қалыптасуындағы Алаш-Орда зиялыларының рөлін қарастырған кезде, біз көбінесе бұл тарихи құбылысты Алаш-Орда қайраткерлерінің қолымен жазылған қазақ тіліндегі оқу материалдары мен оқулықтары және олардың қазақ халқының арасындағы қазақ тіліндегі жүргізіліп тұрған ағартушылық ісі арқылы қарастыруға тиіспіз. Кеңестік қазақ интеллигенциясы ХХ ғасырдың 20–30 жылдарындағы бұрынғы Алаш-Орда зиялыларының қолдарымен жазылған оқу материалдарымен бірге пайда болды деген тұжырымдама өтірік болмас еді. Осы оқулықтардың ең белгілеріне Ахмет Байтұрсынұлының – «Тіл – құрал», «Әліппе» және «Әдебиет танытқыш», Елдес Омарұлының – «Пішіндеме», Халел Досмұхамедұлының – «Жануарлар», «Адамның тән тірлігі» мен «Табиғаттану», Жүсіпбек Аймауытұлының – «Психология», Жұмахан Күдериннің – «Өсімдіктану», Мағжан Жұмабайұлының – «Педагогика» және де Міржақып Дулатұлының – «Есептану» секілді оқу материалдарын жатқыза аламыз [1, 13 б.].

Сурет 1 – Қазақ зиялыларының ортақ фотосуреті. Солдан оңға қарай: Х. Ғаббасов, Ж. Аймауытов, М. Дулатұлы, Ә. Марғұлан, А. Байтұрсынұлы, А. Байтасов, М. Әуезов. Қызылорда қ., 1926 ж.

Кеңестік қазақ интеллигенциясының қалыптасуындағы Алаш-Орда қайраткерлерінің ағартушылық ісінің әсерін талдаған кезде, осы мәселені Ұлт Ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының қайраткерлігінің қарастырылуынан бастау жөн болады деп ойлаймыз. Ахмет Байтұрсынұлы кеңестік қазақ интеллигенциясының қалыптасуында барлық бағыттарда жұмыс істеді деуге де болады. Ахмет Байтұрсынұлы кеңес заманының алғашқы жылдарында Оқу-ағарту комиссарының қызметін атқарған еді. Осы қызметте Ахмет Байтұрсынұлы Оқу-ағарту комиссариатының губерниялық, уездік және болыстық бөлімдерін ұйымдастырып, жаңа мектептер жүйесін қалыптастырған еді. Бұл жұмыстың барысында Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл

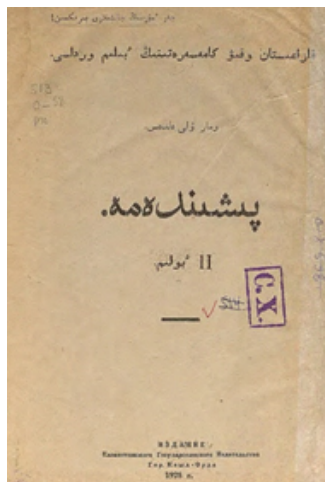
– құрал», «Әліппе» және «Әдебиет танытқыш» секілді оқу материалдарын жазып олардың басылым мәселелерін шешкен. Ахмет Байтұрсынұлы мен басқа да Алаш зиялыларының күшімен Орынбор қаласында 1921 жылы ашылған Қазақ Халық Ағарту Институты 1921 жылы енді 140 жуық қазақ тілінде мұғалімдерді даярлаған еді. Осылай Алаш зиялылары кеңестік қазақ тілді қазақ интеллигенциясының қалыптасуындағы негізгі іргетасын қалаған еді [2, 112 б.]. Бірақ Ахмет Байтұрсынұлы тек қана мектеп оқушыларына ғана арналған оқу материалдарын жазуымен шектелмей, сонымен қоса мектеп мұғалімдеріне арналған «Тіл жұмсар» және «Баяншы» секілді оқу құралдарын құрастырған еді [2, 106 б.].

Сурет 2 – Ахмет Байтұрсынұлы жазған «Оқу құралы – Қазақша әліппе» және «Баяншы» оқу құралдарының мұқабалары

Кеңес заманында пайда болған қазақ интеллигенциясының жаңа ұрпағының қалыптасуында зор рөл ойнаған Алаш зиялыларының бірі Елдес Омарұлы болып табылады. Елдес Омарұлы ХХ ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап мектеп оқушыларына арналған қазақ тілінде физика, математика, геометрия, орыс тілі мен Қазақстан тарихына арналған оқулықтар мен миерзімдік басылымдарға

өзінің мақалаларын жариялаған. Қазақ жұртының мемлекетілігі мен этногенезіне арналған «Қазақ тарихынан» мақаласы «Қазақ календары» жеген журналында жарияланған. Бірақ Елдес Омарұлы геометрия ғылымының терминдерін қазақшалап бұл ғылымның саласына арналған «Пішіндеме» деген оқулығымен негізінен белгілі [3, 273–274 б.].

Сурет 3 – Елдес Омарұлы жазған «Пішіндеме» оқулығының II бөлімінің ұқабасы

1920 жылы Ахмет Байтұрсынұлы кеңес заманының алғашқы жылдарында Оқу-ағарту комиссарының қызметін атқарса, оның орынбасарының қызметін Жүсіпбек Аймауытұлы атқарған еді. Бірақ Ахмет Байтұрсынұлына қараған ол өзінің қызметінен тез кеткен еді. Бірақ 1922 жылдан бастап ол өзінің ағартушылық ісін педагогикалық қызметпен атқарған болатын. 1922–1923 жылдары Қарқаралыда

калалық мектепте, 1923–1924 жылдары Орынборда халық ағарту институтында, 1924–1925 жылдары Ташкент халық ағарту институтында, 1925–1926 жылдары Орынбор әскери мектебінде сабақ беретін болды [4, 7 б.].

Жүсіпбек Аймауытұлы қалың бұқараға көбінесе драматург ретінде белгілі болса да, бірақ та оны қазақ педагогикасы мен психологиясының іргетасын салушылардың бірі деп те айтуға болады. Оқу-ағарту комиссарының орынбасар қызметін тастағаннан кейін педагогикалық қызметімен Жүсіпбек Аймауытұлы 1924 жылы мектеп мұғалімдері мен педагогикалық оқу орындарында оқитындарға арнап «Тәрбиеге жетекші» (Орынбор, 1924. Госиздат, 86 бет), 1926 жылы екі кітап, бірі – «Психология» (Қызылорда – Ташкент), екіншісі – «Жан жүйесі және өнер таңдау» (М. «Центриздат», 81 бет), 1929 жылы «Комплекспен оқыту жолдары» (Қызылорда, Қазгосиздат, 129 бет), мектеп оқушыларына арналған «Жаңа ауыл» (бастауыш класқа арналған оқу кітабы, Алматы, 1929–30 жж.) және «Сауатсыздықты қалай жою керек?» кітаптарын шығарды [5, 358 б.].

Қорыта келсек, кеңестік қазақ зичлы қауымы Алаш-Орда зиялыларының ағартушылық ісінің арқасында қалыптасты деген тұжырымдамаға келе аламыз. Әрине, тарих ғылымында шартты райы жоқ, бірақ Алаш зиялыларысыз кеңестік қазақ интеллигенциясы сол түрінде мүлде болмас

деп те айтуға болады. Қаныш Сатпаев, Әлкей Марғұлан, Мұхтар Әуезов секілді қазақ халқының көрнекті өкілдері өзінің қайраткерлігімен қазақ жұртының ұлттық сана-сезімін сақтап кеңестік тоталитарлық жүйенің қабағында Алаш зиялыларының ізімен жүруді тоқтатпаған.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Құрманбайұлы, Ш.** Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы. 1910-1930 жылдар): Монография.– Алматы, 2008. – 240 б.
- 2 Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Ахмет Байтұрсынұлы – ұлт ұстазы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Алматы, 2022. – 531 б.
- 3 **Омарұлы, Е.** Шығармалар. – Қостанай, 2016. – 342 б.
- 4 **Аймауытұлы, Ж.** Алты томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы, 2013. – 384 б.
- 5 **Аймауытұлы, Ж.** Алты томдық шығармалар жинағы. IV том. – Алматы, 2013. – 384 б.

Сурет 3 – Елдес Омарұлы жазған «Пішіндеме» оқулығының II бөлімінің мұқабасы

А. Ж. Амангельдинова

Торайғыров университеті, Республика Казахстан, Павлодар қ.

БӨРЛІ ЕСКЕРТКІШІ

Берілген мақалада Павлодар облысы Аққулы ауданы, Ертіс өзенінен шығысына қарай 35 км жерде, Бөрлі көлінің батыс жағалауында орналасқан маңындағы Бөрлі ескерткіші туралы ақпарат ұсынылады. Бұл мақаланың мақсаты Қазақстан және шекара маңындағы аймақтардағы неолит дәуіріндегі археологиялық ескерткіштерді зерттеу негіздерін зерделеу, Павлодар өңіріндегі Бөрлі археологиялық ескерткіші мысалында ол жайлы ақпаратты дәріптеу және мәдени құндылығын айту болып табылады.

Кілтті сөздер: Бөрілі, Павлодар Ертіс, археология, неолит, ескерткіш.

Бөрлі ескерткішінің ашылуы 2003 жылы археологиялық белгілер бойынша өлкетанушы Владимир Щербактың керамиканы табуымен байланысты болды. Ол Әлкей Марғұлан атындағы біріккен археологиялық ғылыми-зерттеу орталығының директоры Виктор Карлович Мерцке апарып көрсеткен болатын. 2008 жылы Бөрлі ескерткіші бойынша археологиялық зерттеу жүргізіле бастады. 2011 жылы археологиялық қазбалар жасалынып, нәтижесінде қоныстың көп қабатты болып табылатындығы анықталды. Жоғарғы қабатында кеңестік дәуірдің – ерте қола дәуірінің археологиялық материалдары, орта және ерте неолиттің төменгі қабаттары бар. Сонымен қоса негізгі энеолиттік қабат жақсы көрінеді, қуаты 0,3–0,7 м жетеді, нысандар мен артефактілерге толы. Табылған заттар 100 метр қашықтықтағы аумақты алып жатқан болатын [1, 487 б.].

Бөрлі ескерткіші – Ертіс өңірінде ХХ ғасырдың 50 – жылдарынан бері алғаш рет тас дәуірінің стратификацияланған ескерткіші. Басқа ескерткіштерден айырмашылығы, мұнда көптеген керамика мен остеологиялық материалдар табылған. Әдетте, энеолит дәуіріндегі автотұрақтарда тек тас құралдар, тұрғын үйлердің қалдықтары, керамика, сүйек құралдары табылмады. Ежелгі адамдардың тұрағы орнынан табылған заттар Қазақстанның солтүстік-шығысындағы халықтың үй шаруашылығымен айналысқанын тағы да дәлелдейді. Палеозоологиялық

материалдар бұл болжамды растауға мүмкіндік берді. Бұл Қазақстан археологиясындағы үлкен жаңалық, өйткені ол республика аумағындағы қолға үйретілген жануарлардың жасын тағы екі мыңжылдыққа ығыстырады. Бұған дейін ғылымда Қазақстан аумағында мал шаруашылығы 4 мың жыл бұрын пайда болған деп есептелген, алынған жаңа материалдар бұл құбылыстың әлдеқайда ертерек болғанын дәлелдейді. Біздің елімізде осы кезеңді зерттеумен Қостанай, Петропавл, Ақтау және Павлодар зерттеу орталықтары айналысады. Алдын ала зерттеулер бойынша ескерткіштің жасы – 6–7 мың жыл және ол Ертіс өңірінің жаңа тас дәуіріндегі мәдениеттердің ұзақ уақыт бойы даму динамикасын байқауға мүмкіндік береді. Қоныстану жасын нақтылау үшін археологтар Кембридж университетінің Макдональд археологиялық зерттеулер ғылыми институтына радиокөміртекті талдауға үлгілер партиясын жіберді [1, 490 б.].

Бөрілі қонысына оралатын болса бұл жерде табылған өнімдер осы түріне және бүкіл кешенге ұқсастықтар Солтүстік Қазақстандағы Атбасар неолит мәдениетінің кешендерінің Тельман 1 және 10 автотұрақтарында жақсы ұқсастықтар табылған. Қырғыштар негізінен қабыршақтарда, дұрыс емес тілімдерде және тілімдердің кетігінде жасалды, шақпақ тастан да жасалған мүсін бар [2, 56 б.].

Бұл кешенде алғаш рет асимметриялық жебе ұштары екі жақты өңдеумен және

ойығы бар тілімдердің қабыршақтарынан пайда болды. Сонымен қатар, кішкентай бифастар мен жаппай сағақ шыбықтары, тегістелген балталар, жалпақ үтіктер. Керамика өте аз және оны сипаттау өте қиын, негізінен ою-өрнексіз, өткір түбі бар, кейбір фрагменттерде тарақ мөрінің әсерлері бар. Көлбеу жиектері бар ойпаттарды бейнелейтін және төменгі қабатқа 10–12 см үстінгі жағы тапталған беті бар тұрғын үйлердің қалдықтары анықталды, олардың контурлары қабаттың бұзылуына байланысты толығымен байқалмады. Жалпы ауданы шамамен 8–10 шаршы метр болатын бұл құрылымдардың шеттері ғана тіркелген, өйткені оларда ошақтар табылмаған, олар жеңіл жазғы тұрғын үйлер болуы мүмкін. Жалпы ауданы шамамен 8–10 шаршы метр болатын бұл құрылымдардың шеттері ғана тіркелген, олар жеңіл жазғы тұрғын үйлер болуы мүмкін, өйткені оларда ошақтар табылмаған [2, 57 б.].

Тұтастай алғанда, 2а қабатының кешені 3 және 2б қабаттарының материалдарынан бірнеше мәдени-хронологиялық белгілер бойынша айтарлықтай ерекшеленеді, олар екі жақты өңделген құралдардың ұсақ бифас түрінде және қабыршақтар мен тілімдерден жасалған жебе ұштары түрінде пайда болуымен байланысты. Оның индустриясы әр түрлі аймақтардың көптеген ескерткіштерінде және жоғарыда айтылғандай, ең алдымен, Тельман 1 және 10 автотұрақтарынан ерте неолит кешендерін бейнелейтін Атбасар мәдениетінің ескерткіштерімен ұқсастықтары бар, онда азу тістер мен ұштардың ұқсас түрлері бар. Жалпы, бұл кешен геометриялық микролиттермен сипатталмайды және нормадан гөрі ерекше жерлері көп [2, 58 б.].

Ескерткіштегі басым олжалар-ежелгі бетті жауып тұрған жануарлардың сүйектері, қараусыз қалған тұрғын үйлер мен шұңқырлардың ойық жерлерін толтырады, олармен бірге керамика мен тас артефактілер жатыр. Тұрғын үйлерде «сүйек» қабаты шамамен 10 см күл қабатына тірелді, бұл олардың жұмыс істеуі тоқтатылғаннан кейін белгілі бір уақыт өткеннен кейін толтырылғанын көрсетеді. Ескерткіште омыртқалы жануарлардың тұтас және бөлшектелген сүйектері мен тістерінің 92108 бірлігі жиналды. Бұл қабатқа дейін анықталған қалдықтардың

саны 5 % құрайды. Сүйектердің құрамы, жануарлардың өліктерін бөлшектеу тәсілі (бастапқы және қайталама) олардың «технологиялық чиптер» мен құралдардың кішкене бөлігі араласқан ас үй қалдықтары екенін көрсетеді. Өнімдер аз табылды, олар тесу, суспензия, шпатель, тұйық, шұңқыр, сонымен қатар зергерлік бұйымдар – әртүрлі суспензиялар сияқты тәсілдермен ұсынылған [1, 492 б.].

Аймақтағы неолиттік индустриялардың дамуының соңғы кезеңі "Б" қабатымен байланысты 2-қабаттың материалдарымен ұсынылған, бұл тілім индустриялардың өмір сүруінің уақыт шектерін және процес ерекше бифас технологиясына көшуді белгілейді.

Шын мәнінде, бұл неолиттен энеолитке дейінгі өтпелі кешен. Оның құрамында сұр немесе қызғылт кремнийлі сазды құралдар, жабық сұр-жасыл сутөгетін кварцито құмтас немесе жеңіл шақпақ тастар бар. Бұл үлкен конустық нуклеустар ені 1,5 см-ден 2 см-ге дейінгі массивті плиталар және олардан жасалған бұйымдар: бұйра, жартылай дөңгелек, тұзу немесе қиғаш жүзі бар және бүйірлік қырғыштар; екі жақты өңделген кірістірулер, ұзындығы 10–12 см-ге дейінгі үлкен тақтайшалар мен қималардағы қапсырмалар, бүйір сығымдалған немесе ағынды жалпақ ретушпен және шеттерінде екі жағынан кең бүйірлік ойықтармен, диагональды азу тістер, жебе ұштарында ойығы бар жұқа кең қималарда негізделген. Пластиналардың дистальды бөліктері тесу немес нүкте ретінде пайдаланылды. Осы кешеннің тас құралдары кейінгі неолит - оңтүстік-батыс Алтайдың ерте энеолиті және Ертістің қазақстандық оң жағалауы ескерткіштерінде ұқсастықтары көрінеді [2, 60 б.].

Бөрлі 4 елді мекенінің халқын қамтамасыз етудің негізі үй тұяқтылары болды: жылқылар мен ірі қара мал (олар барлық ет өнімдерінің 98% – дан астамын қамтамасыз етті). Сонымен қатар, басты рөл Ботай типіндегі жылқыларға тиесілі болды. Ескерткіштің материалдары бойынша б.з.д. IV–III мыңжылдықтың соңғы үшінші және төртінші шебі шегінде тұрғын үйлердің өмір сүру уақытын анықтайтын жиырма атаулы күндер алынды. Бұл деректер Бөрлі 4 Қазақстан мен Батыс Сібірдің оңтүстігіндегі белгілі энеолитикалық ескерткіштермен – Шідерті 3, Қожай 1, Құмкешу 1, Ботай, Новоильинка III және VI ескерткіштерімен

бір хронологиялық қатарда екенін көрсетеді, алайда керамика кешені мен тас индустриясының ерекшеліктері Құлынды жазығының оңтүстік-батыс бөлігін алып жатқан жеке өзіндік мәдениетті бөліп көрсету туралы айтуға мүмкіндік береді және ерте малшылардың Ботай-терсек мәдени қауымдастығына кірді. Бұдан әрі зерттеулер осы сұрақтардың барлығын нақтылауға мүмкіндік береді [2, 62 б.].

Қазба жұмыстары барысында археологтар тек сүйек құралдарына ғана емес, сонымен қатар зерттелетін аумақта көптеген сүйектердің жиналуына назар аударды. Бұл біздің дәуірімізге дейінгі V–IV мыңжылдықта Қазақстанның солтүстік-шығысындағы ежелгі халқы үй мал шаруашылығын білген. Бірақ табылған сүйек сүйектері оларды сәтті аң аулайтын болса да, біріншіден, жануарларды ұстау немесе сою үшін жылқы қажет болды. Яғни сол уақытта адамдар оны қолға түсірді. Алға жүгіре отырып, Бөрлі көлінің жанында табылған сүйектердің үлгілері Оралда тұратын және Павлодар Ертіс өңірінің неолитін жақсы білетін ресейлік ғалым-палеонтолог Леонид Гайдученкоға талдау жасау үшін жіберілді. Ол 6 000 жылдан астам уақыт жылқылар мен ірі мүйізді малға тиесілі ежелгі сүйектер екенін растайтын нәтижелерді жіберді. Осылайша, Виктор Мерц пен оның әріптестері бірқатар шетелдік ғалымдардың Қазақстан аумағына көшпелі мал шаруашылығы кейінірек келгендігін жоққа шығарды. Есеп ғасырға емес, мыңжылдыққа келеді. Қазба жұмыстарынан кейін қоныстың негізгі бөлігінде, жағалаудан алыста, мал шаруашылығының неолит дәуірінің бар екендігін тағы да ертерек және сенімді дәлелдер табылуы мүмкін. Виктор Карловичтің айтуынша, көлде сүйектер көп жиналатын жерлерде ұсақ мүйізді мал – ешкілер мен қойлардың жоқ екенін анықтау керек. Орта Еділ, Закавказья, Оралдың оңтүстігіндегі қоныстар бойынша жылқылардың, сиырлардың және қойлардың сүйектері әрдайым табылды [1, 494 б.].

Соңғы онжылдықтарда Солтүстік және Орталық Қазақстанның аумағында табылған тас дәуірінің барлық тұрақтарының ішінде бұл қоныс және Бөрлі археологиялық кешенінің басқа да ескерткіштері Қазақстанның неолиті мен энеолитін зерттеу үшін аса маңызды және

перспективалы болып табылатынын атап өту қажет. Олар Құлынды жазығының батыс бөлігін білдіретін Ертістің оң жағалауындағы ежелгі халықтың Батыс Сібір, Алтай және Сарыарқа тайпаларымен байланысын анықтауға мүмкіндік беретін мүлдем жаңа типтегі ақпаратты қамтиды. Ертіс өңірінің неолит дәуірінде Солтүстік және Орталық Қазақстанның неолит мәдени дәстүрлерінің кельтеминарлық ықпалымен араласуы байқалуда, әзірге көп түсініксіз ақпараттар мен материалдар бар. Ертіс өңіріне және одан әрі шығысқа, Алтай, Моңғолия және Шыңжаң аумақтарына Оңтүстік-Шығыс Қазақстан арқылы енген бұл ықпалдың жолын анықтау өте маңызды. Бірақ бұл аймақтың неолиттік ескерткіштері туралы түсінік, өкінішке орай, оның аумағы зерттелмегендіктен, қазіргі ғылымда жоқ, ол арқылы ең маңызды көші-қон жолдары өтті. Осылайша, ондағы неолит дәуіріндегі жаңа көп қабатты қоныстың ашылуы және зерттеудің басталуы. Бөрлінің ғылыми маңызы зор, өйткені ол бай шақпақ тастан жасалған бұйымдарды ғана емес, сонымен қатар сүйек бұйымдарын, көптеген қыш ыдыстарды, тастан және сүйектен жасалған өнер бұйымдарын, тұрғын үйлердің қалдықтарын, шаруашылық шұңқырлары мен жерлеулерді қамтитын ескерткіштер түріне жатады. Бөрлі елді мекенінің алғашқы қазбалары сонымен қатар Солтүстік-Шығыс Қазақстанның неолиті бойынша жаңа бірегей материалдар берді, олар аймақтың неолиттік тайпаларының материалдық мәдениеті мен шаруашылық қызметі туралы ақпаратты толықтырады және Шідерті 3 көпқабатты тұрағында тас индустрияларының ұқсас кешендерінің даму реттілігіне қатысты жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін растайды. Ескерткішті одан әрі зерделеу Қазақстан, Батыс Сібір және Алтайдың неолиттік мәдениеттерінің қосылуына алып келген ел тарихының ең көне кезеңдерін және мәдени-тарихи процестерді қайта жаңғырту үшін түйінді мәнге ие болуы мүмкін. Қазба жұмыстары кезінде дөңгелек пішінді ежелгі тұрғын үйдің сынықтары, дарттар, кеңестер, антропоморфты ою-өрнектері бар қыш ыдыстар және осы адамдардың басқа да тұрмыстық заттары табылды. Ғылым тұрғысынан бұл біздің дәуірімізге дейінгі үшінші мыңжылдыққа жататын өте құнды олжа деп санаймыз. Бұл жаңа мәдениет екенін табылған ыдыстардың

формалары және оларда бейнеленген ою-өрнек түрлері айтады. Олар кезектесіп, бөлінеді. Мысалы, кейбір нүктелерде, егер сіз оны адамдардың бет-әлпеті ретінде қарасаңыз, яғни олар біздің таныс белгілі мәдениеттерімізге тән емес [1, 496 б.].

Қорытындылай келе, Аққулы ауданы жанындағы Бөрлі ескерткішінен табылған заттар туралы жалпы алғанда айту қиын. Себебі, индустрияның жылқы мен ірі мүйізді малды өсіру түрінің шығу тегі және оған байланысты шаруашылық ерекшеліктері бағытталған қызметпен

бірдей. Сонымен қатар, табылған кейбір заттардың бөліктерінің құрастырылуына байланысты дәлелдеу қиындық әкеледі. Бөрлі ескерткіші бірегейлігі жоғары, терең тарихқа толы мекен. Себебі, Бөрлі ескерткіші арқылы неолит дәуіріне жататын әртүрлі артефакттар мен ғылымға керек материалдар табылды. Ескерткішті зерттеу 10 жылдық зерттелу тарихы бар қазба жұмыстарымен танылады. Әр жыл сайын Торайғыров университеті студенттері мен археологтар бұл мекенге сапармен шығып, жаңа материалдарды табуда.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Мерц, В. К. Краткая история развития материальной культуры Павлодарского Прииртышья: иллюстрированное научно-популярное издание. – Павлодар, 2019. – 142 б.

2 Арын, Е. М., Камалова, Г. М., Мерц, В. К., Григорьев, Ф. П., Пенькова, С. П., Туякбаев, Х. К., Джолдасов, К. О., Варфоломеев, В. В. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Павлодарская область. – Алматы : Аруна, 2010. – 600 б.

А. Ж. Аяпбекова, А. М. Турлыбекова

Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ОСОБЕННОСТИ ТАНЦЕВАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА

В данной статье исследуется богатое многообразие танцевальной культуры казахского народа, выраженное через традиционные танцы, такие как «Кара Жорга», «Ормек Ору», «Тепенкок» и «Шалкыма» и др. Каждый из этих танцевальных стилей представляет собой уникальное воплощение культурного наследия и исторических традиций казахского народа. Статья рассматривает их происхождение, технику исполнения, а также их значение в контексте культурных празднеств и обрядов. Анализируются влияние и эволюция этих танцев под воздействием времени и современных тенденций, подчеркивая их непрерывное влияние на казахское общество и его культурное наследие.

Танец есть не что иное, как последовательная цепь различных движений, основанных на настроении человека и подчиненных музыкальному ритму. По принципу своему танец, подобно жесту, был всегда у человека выражением внутреннего чувства: выражалась радость, горе, негодование, нежность и т.д. Но танец, может быть рассматриваем как искусство только тогда, когда в него вложено содержание. Танец должен говорить языком движений, быть выразительным, каждое движение может изображать как живую природу, так и человеческие чувства. Исследование истории возникновения танцев, социального содержания и технических особенностей их исполнения является предметом данной статьи.

Ключевые слова: традиционная культура, казахская культура, фольклор, народные танцы, исполнительное мастерство.

Танцы играют важную роль в культуре казахского народа, представляя собой не только художественное выражение, но и ключевой аспект социокультурной и исторической идентичности этой древней цивилизации. Для казахского народа танцы не просто форма развлечения, но и способ передачи традиций, истории и ценностей из поколения в поколение.

В культуре Казахстана танцы имеют глубокие исторические корни, связанные с обрядами, праздниками и повседневной жизнью. Они являются важным элементом обрядов и традиций, передаваемых от предков к потомкам. Танцы воплощают дух казахской нации, отражая ее исторические путешествия, торговые связи и культурные обмены.

Социокультурное значение танцев для казахского народа трудно переоценить. Они способствуют укреплению социальных связей, формируют чувство общности и солидарности в обществе. Танцы также

служат средством самовыражения и самоидентификации, помогая сохранить уникальные культурные черты народа.

Историческая идентичность казахского народа часто отражается в танцевальных традициях, отображая их древние обычаи, верования и искусство. Танцы сохраняют историческое наследие и являются ключевым компонентом культурного национального достояния Казахстана. В этой статье мы рассмотрим различные традиционные казахские танцы, их происхождение и значение, а также их влияние на современное общество, продолжая исследование богатой танцевальной культуры этой удивительной нации.

Танцы, являясь одним из популярнейших видов художественного творчества, имеют богатую историю в культуре казахского народа, простирающуюся на протяжении веков. Танцевальная культура казахского народа известна с древних времен и

стала неотъемлемой частью национальной идентичности.

В казахском языке существует слово «би» – «танец». В эпосе и легендах казахского народа уже встречаются упоминания о танцах и плясках [1, с. 6].

Танец – это движение всего тела. Как говорится, движение – это жизнь. Танец – это вечная молодость [3, с. 153]. Танец овладевает телом человека. Особенно это ярко выражено в специфике казахского народного танца, где в условиях юрты, не имея возможности для пространственного рисунка, танцоры, чтобы донести содержание своего танца, дополняли движения ног, рук, плеч, корпуса мимикой, различными смысловыми жестами – т.е. все тело танцовщика находилось во власти движения [3, с. 51–52].

Танцевальный фольклор казахского народа имеет древние корни, которые прослеживаются в культовых обрядах, народных празднествах и играх. Имелись у казахов массовые, хороводные, а также сольные танцы.

Как остатки старинных обрядов, совершавшихся при свете луны и связанных с вождением хоровода вокруг костра, сохранились во многих аулах ночные игры молодежи: «айголек», «каракулак», «соқыр – теке» и др.

В прошлом казахские народные танцы и творчество их исполнителей никем не изучались. Это привело к тому, что при рождении профессионального искусства Казахстана, приглашенные специалисты – хореографы, оказавшие большую помощь в становлении казахского танца на профессиональной сцене, сочиняли эти танцы не на основе казахской народной хореографии, а превращали в танец народные обряды, игры, трудовые процессы, удобные для воплощения их в танцевальные номера.

В результате в спектаклях казахского музыкального театра и концертных программах появляется целый ряд замечательных казахских сценических танцев, таких как «кошмокатание», «былкылдак», «балбраун», «танец с луком», «шашу», «мерген» и т.д. [3, с. 155–156].

Становление танцевального творчества в казахской культуре тесно связано с богатым устным творчеством и музыкальными произведениями. Танцы были не только формой развлечения, но и способом

передачи исторических событий, легенд и мифов. Они служили средством общения и самовыражения, позволяя казахскому народу сохранить свою идентичность и культурное наследие на протяжении веков. Танец и музыка воспринимались как единое целое. Еще недавно было широко распространено мнение, будто у казахов до революции не было танца. С этим нельзя согласиться. Многие мешало широкому распространению танцев в Казахстане: и кочевой образ жизни казахского народа; и разрозненность населения; и влияние религии, которая подвергала танцующих гонению, видя в танце отголоски языческих культов [1, с. 6]. Традиционное танцевальное творчество казахов является одной из форм народного художественного мышления, которая создавала пластические и утверждала нравственные идеалы, также оказывала определенное влияние на формирование мировоззрения общества.

Исторические и социокультурные события также оказали значительное влияние на развитие танцевальной культуры в Казахстане. В периоды войн, мирных времен, переселений и культурных обменов с соседними народами, танцы эволюционировали, ассимилируя новые элементы и стили. Это разнообразие влияний сделало казахские танцы уникальными и богатыми, представляя собой синтез традиций и инноваций.

На историю создания народных танцев влияли трудовые навыки народа, особенности его быта, общественно-социальные и исторические условия развития данного народа. Постепенно развиваясь с древних времен, искусство танца зачало в первых веках христианства, религия изгоняла танцы, как недостойное развлечение. Боролось с танцами и магометанство. Дело исследователей установить, когда, на какой ступени развития человечества возникли народные танцы, о существовании которых в древние времена имеются свидетельства [5, с. 6].

Бесспорным является одно: как только мусульманство проникло в казахскую степь, танцы казахов были почти целиком утрачены, и в руках религии остался танец «баксы ойны» (танец шаманов). Но, несмотря на трудовые условия жизни, казахский народ сохранил свои народные игры. На основании этих народных игр, а также элементов трудовых процессов,

были созданы «Кокпар», «Каражорга», «Маусымжан», «Кииз-басу» и др. Сольные танцы: «Айжанкыз», «Кудаша», «Карашаш», танцы с домброй и другие [5, с. 6-7].

Вышеперечисленные танцы были продемонстрированы во время декады казахского искусства в Москве в мае 1936 года, где они прошли с большим успехом, получили хорошую оценку у зрителя столицы. Казахские национальные танцы заняли прочное место рядом с народными танцами других братских республик [5, с. 7].

Казахстан богат разнообразием традиционных танцев, каждый из которых имеет свои особенности, характеристики и значимость в культуре казахского народа. В этом разделе мы рассмотрим основные традиционные казахские танцы, их характеристики и значение, а также исследуем различные стили и техники, которые делают каждый из них уникальным.

«Кара Жорга» – это один из самых известных казахских танцев, который символизирует воинское мужество и героизм. «Кара Жорга» в переводе значит – черный иноходец. Так называется танец, в котором исполнители изображают собой джигитов, гарцующих на иноходцах. Этот танец бытовал в народе в различных вариантах и под различными названиями: «Кара жорга», «Жоргалау» (скачка на иноходце), «Жорганы еликтеу» (подражание иноходцу). К танцу были использованы народные мелодии: «Кара Жорга», «Бозайгыр» и другие, исполняемые на домбре [1, с. 41].

«Ормек Ору» – это традиционный свадебный танец, который исполняется на свадьбах и других праздниках. Этот танец отличается изящными и грациозными движениями. Во время «Ормек Ору» танцоры используют платки и расшитые костюмы, делая выступление красочным и эмоциональным.

«Тепенкок» – это традиционный казахский танец, который исполняется в кругу. Участвующие в танце люди держатся за руки и двигаются в ритме музыки. Этот танец символизирует единство и взаимодействие членов общества, подчеркивая важность солидарности в казахской культуре.

В танце «Шалкыма» олицетворяется образ простой казахской девушки, искусной мастерицы изготовления кумыса. Девушка с удовольствием, учтиво угощает кумысом

музыкантов, аккомпанирующих ее танцу. Говорят, вкус кумыса во многом зависит и от умения

«Бескесу» – это традиционный танец, который обычно исполняется мужчинами. Этот танец характеризуется быстрыми и энергичными движениями ног и тела. В «Бескесу» танцоры соревнуются в силе, выносливости и мастерстве, создавая захватывающее зрелище для зрителей.

«Адай» – это традиционный танец, который исполняется в парах. Этот танец отличается нежными и элегантными движениями, выражающими любовь и романтику. «Адай» является символом любви и взаимопонимания между мужчиной и женщиной, а его исполнение часто сопровождается музыкой и песнями.

«Көзқарас» – это традиционный танец, который известен своей яркостью и динамикой. В нем участвуют группы танцоров, создавая слаженные и динамичные композиции. Этот танец часто исполняется на культурных и спортивных мероприятиях, демонстрируя силу и колорит казахской культуры.

«Саттық» – это традиционный танец, который часто исполняется на праздничных мероприятиях и торжествах. В этом танце участвуют как мужчины, так и женщины, создавая динамичные и энергичные композиции. «Саттық» выражает радость, силу и единство сообщества, подчеркивая важность коллективного духа в казахской культуре.

«Айгерім» – это традиционный танец, в котором участвуют молодые девушки. Этот танец характеризуется легкостью и воздушностью движений, символизируя молодость и нежность. «Айгерім» выражает радость жизни и красоту природы, и он часто исполняется на весенних и летних праздниках.

«Алтын Күміс» – это традиционный свадебный танец, исполняемый на свадьбах и праздниках. В этом танце участвуют молодые жених и невеста, демонстрируя свою любовь и радость в новой жизни. «Алтын Күміс» выражает надежду на счастливое будущее и гармонию в браке.

«Кылышпен би»

Сценическая композиция посвящена мужеству казахских женщин, которые и в далеком прошлом, и в грозные дни Великой Отечественной войны с оружием в руках отстаивали счастье народа. Подвиг

воспеваётся и в сценической композиции «Кылышпен би», где воссоздается романтический образ древней воительницы, девушки-батыра, с легкой, изогнутой саблей кылыш мчавшейся на тулпаре в гущу жестоких битв. В танцевальном образе девушки-батыра, в динамике ее движений преломляется народный темперамент, такие черты национального характера как смелость и отвага [2, с. 94].

«Утыс би»

Название танца происходит от слов: утыс – состязание, би – танец. Утыс би – это пляска импровизационного характера, участники которой состязаются в ловкости, ритмичности разнообразия и сложности движений. Джигиты стараются переплясать один другого. В момент танца один из джигитов неожиданно придумывает сложные движения: если его соперник не сумеет повторить этих движений, он считается побежденным [1, с. 9].

«Былкылдак»

Так называется популярный танцевальный кюй народного композитора Таттимбета. Характер музыки очень жизнерадостный, живой, темпераментный. В музыке передан образ казахской девушки, стройной, гибкой и кокетливой, смелой не уступающей в ловкости джигитам. Танец-сольный, построен на народных движениях. Приводится сценический вариант танца, исполняемого в опере «Кыз-Жибек» [1, с. 68].

«Каз-катар»

В танце девушки подражают гусям, лебедям, их движениям при полете, посадке, купании. Как рисунок танца, так и его музыка созданы на фольклорной основе. В танце участвуют 12 девушек. Подражая полету птиц, девушки стройной вереницей появляются на сцене, кружатся, как бы выбирая место для посадки [1, с. 90].

У казахов свадьбы, праздники, встречи друзей, банкеты, и даже похороны родных не могут обойтись без песен и танцев. После смерти родных они поют 40 дней похоронные песни, вспоминая жизнь покойного. Одним словом, песни и танцы сопровождают всю жизнь казаха. Труд составляет главную тему танцев. Вспомним такие известные танцы как: «Доярка», «Стрижка шерсти», «Катание кошмы» и т.д. Есть быстрые, веселые танцы, есть и забавные юмористические, а так же есть танцы, выражающие их духовные идеалы.

Казахи – прекрасные мастера выражения танцем своего духовного мира. Их танцы просты и в них нет никаких трудных движений.

Наибольшей спецификой отличались пляски на коне, но это не была джигитовка. Джигитовать умел каждый казах, плясать же, стоя в седле, – только профессиональные танцовщики, у которых и конь подчинялся ритму. Танец исполнялся под аккомпанемент домбры (или барабана). Энергичный и четкий ритм би кюев (танцевальных мелодий) служил основой для упорядочения ритма и темпа танца.

В период феодализма плясать на потеху народа считалось «презренным занятием», уделом неимущих бедняков. Распад патриархально – родового строя, изменения экономической и социальной жизни народа сопровождались закономерным изживанием старинных обычаев и традиций, древние формы народных плясок деградировали и к концу XIX века почти полностью исчезли из народного быта.

Характеризуя традиционность казахского народного танца, знаток этнической культуры и искусства казахов У. Джанибеков, в своих воспоминаниях особо подчеркивал, что в отличие от некоторых других мусульманских народов, казахи имели в прошлом парные танцы, исполняемые юношей и девушкой. Например, «Келіншек», «Коян – бүркіт». Как было отмечено ранее становление и развитие казахского танца имеет глубокие фольклорные корни. Эта традиция стала основой развития и сценического народного танца, который постепенно приобретал черты театральности и обогащался за счет профессионального искусства. Национальными хореографическими средствами первых казахских народных – сценических танцев являлись: общий колорит движения рук (круговые повороты кистей с завершением ладонью «от себя» или «к себе» при различном движении рук в условной форме). А также свободно-волнообразные и конкретные движения рук из женского танца: «Ормек би» (возделывание ткани) и «Кииз басу» (приготовление кошмы). Часто танцующие использовали движения плеч вперед, назад, вверх, вниз, с одновременным резким ритмичным сгибанием колен при шагах, характерные для мужского и женского танца.

В современной эпохе казахские танцы стали неотъемлемой частью развлекательной и культурной сцены в Казахстане и за ее пределами. Среди современных способов распространения казахских танцев можно выделить организацию танцевальных фестивалей, мастер – классы и соревнования, которые позволяют молодежи и профессиональным танцорам участвовать, обмениваться опытом и продвигать традиционные танцы среди широкой аудитории. Кроме того, современные технологии, включая социальные сети и видеохостинги,

позволяют танцевальным коллективам и индивидуальным исполнителям демонстрировать свои выступления мировой аудитории, способствуя глобальному распространению казахской танцевальной культуры.

Танцы продолжают играть важную роль в современной казахской культуре, имея сильное влияние на молодежь и общество в целом. Они не только сохраняют традиции и культурное наследие, но и служат средством самовыражения и самоидентификации для молодых поколений.

частью культурного наследия Казахстана. Традиционные казахские танцы, такие как «Кара Жорга», «Ормек Ору», «Тепенкок» и «Шалкыма», выражают национальный дух и исторические традиции казахского народа. Важность танцевальной культуры не ограничивается только ее художественными аспектами. Она играет ключевую роль в сохранении и продвижении культурного наследия Казахстана. Танец и музыка рассматриваются как единое целое, отражая богатство и глубину казахской культуры. Танцевальные движения

становятся живым языком, через который передаются истории, обычаи и ценности казахского народа.

Традиционность казахского народного танца является ключевым аспектом его уникальности и ценности. Эти танцы не только соединяют нас с прошлым, но и утверждают нашу идентичность в современном мире. Танцевальный фольклор казахского народа несет в себе богатство традиций и красоту искусства, который следует бережно хранить и передавать следующим поколениям.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Абиров, Д. Т., Исмаилов, А. М.** Казахские народные танцы. – Алма-Ата, 1961. 2-е издание. – Алма-Ата : «Онер», 2014. – 112 с.
- 2 Всеволодская-Голушкевич О. Пять казахских танцев /О.В. Всеволодская-Голушкевич. – 2-е изд. Алматы : Онер, 2004.
- 3 **Абиров, Д. Т.** История казахского танца: Учебное пособие / Д. Т. Абиров. – Алматы : «Санат», 2017. – 160 с.
- 4 **Джанибеков, У.** Проблемы традиционного искусства казахов в историко-этнографическом аспекте : дис.... канд. ист. наук /У. Джанибеков. – Новосибирск, 2011. – 210 с.
- 5 Жиенкулова Шара Казахские танцы /Шара Жиенкулова. – Алматы : Онер, 2017. – 276 с.
- 6 **Ткаченко, Т.** Народный танец. – М. : Искусство, 1954. – 681 с.

Рисунок 1 – Исходные позиции танцующих [6, с. 202]

Рисунок 2 – Движения казахского женского народного танца [6, с. 204]

У каждого народа есть три национальных языка: разговорный, музыкальный и танцевальный [3, с. 150]. Танцы позволяют молодежи подчеркнуть свою идентичность, выразить свои эмоции и чувства, а также укрепить свои социокультурные связи. Казахский народ действительно достоин звания больших мастеров песни и пляски.

Социокультурные и психологические аспекты участия в танцах трудно переоценить. Они способствуют улучшению физического здоровья, развитию координации движений и пластических

навыков. Танцы также формируют чувство собственной уверенности, самодисциплины и самодостаточности у тех, кто участвует в них. Кроме того, они способствуют укреплению социальных связей, помогают разрешать конфликты и создают позитивный образ жизни.

В заключении нашей статьи мы подводим итоги нашего исследования и приходим к ряду важных выводов. Танцевальная культура казахского народа представляет собой богатое искусство, которое имеет древние корни и является неотъемлемой

А. К. Игенбай

Музей археологии РГП на ПХВ «Ғылым Ордасы», г. Алматы

ЧТО ПОСЛУЖИЛО ТОЛЧКОМ К РАЗВИТИЮ ТЕХНОЛОГИИ МЕТАЛЛУРГИИ?

Значительная часть исследовательской работы по истории древнего мира проводится в рамках технологии, основанная на анализе, как возможностей технологии, так и ее использования на начальных стадиях развития. В статье предлагается общий обзор истории древней технологии, которые позволяют выяснить быструю реакцию древнего населения на внешние и внутренние изменения и их приспособленность к работе в условиях прошлого. Технология берет свое начало в металлургии. В конце концов, это так, потому что природа наградила землю разными металлами. Металлургия – это область материаловедения и инженерии, которая изучает физическое и химическое поведение металлических элементов, их межметаллических соединений и их смесей, известных как сплавы. Очередным распространенным видом искусства является гончарное дело, декоративно-прикладное искусство, состоящее из предметов, изготовленных из глины и затвердевших при нагревании. В этой статье мы рассмотрим эти древние отрасли технологии более глубоко. Исследовательский процесс представлен в виде замкнутого цикла и при изучении древней истории также представляет собой логическую последовательность.

Ключевые слова: технология, металлургия, гончарное дело, история, древнее население.

В этой работе были рассмотрены фундаментальные и прикладные исследования анализов археологических материалов, с целью раскрыть характер и способы первобытных производств, сущность древнейших технологий. Обзорно-критическое исследование металлургии и гончарного дела, металлообработки и керамического производства различных культур и территорий.

Таким образом, в данной статье, мы отправимся на промысел источников для дальнейшего уточнения деталей хронологии. Комплексное изучение круга вопросов, касающихся металлургии и керамического производства позволит судить об уровне развития древнейших производств и их роли в экономическом и культурном развитии племён.

Другими словами, проведем анализы для достижения поставленной цели со следующими задачами:

- Рассмотреть проявления инициативы по добыче руды, выплавке металла и производству керамики.

- Проводить анализы на территориях, где была разработана первоначальная технология.

- Попытка обнаружить влияние на новую жизнь с двух сторон: со стороны древних цивилизаций и со стороны технологий.

- Исследовать влияние условий в ранний период жизни.

Такого рода исследования обычно связаны с проблемами использования древних технологий. Исследуя, авторы рассматривают процессы изготовления бытовой керамики, изготовления старинных ювелирных изделий, а также производство металла. Для определения состава находок из меди и бронзы использовались химическими и спектральными анализами, который определяет химический состав удаленных светящихся объектов. Но не в этой работе, в этой работе мы разберемся с появлением технологии и разделим ее на две части, такие как «люди и технологии», чтобы найти решение с учетом влияния факторов с обеих сторон.

В процессе исследования древней металлургии и гончарство использовались методы теоретического анализа. Мы подразумеваем вторжение в саму суть изучаемого объекта или явления, понимание его внутренней текстуры, источников его возникновения, устройств формирования и функционирования. Теоретические методы исследования – это такие методы, целью которых является установление прецедентов и определение внешних связей между ними, а также подробное объяснение того, что послужило причиной их возникновения, в чем суть их существования и тому подобное. Но, это исследование обладает одним недостатком: он не способен оказать конкретное влияние на многообразие исследуемых явлений или же процессов, а только позволяют определять в них скрытые закономерности, общее и значимое.

Иначе говоря, мы воздержимся от поисков и поездок на раскопки. Поэтому целесообразно будем применять источниковедческий анализ и библиометрический анализ. Система исследовательских процедур нацелена на установление информационного потенциала исторического источника, выявление и оценку его информации, а также возможностей его использования в историческом исследовании. А библиометрия или по-другому библиометрический анализ – это использование статистических методов для анализа книг, статей и других публикаций. Данная методология подразумевает построение сетей, связывающих разные библиометрические объекты (публикации, авторы, журналы, ключевые слова, и др.) отношениями различного типа (соприсутствие, цитирование, социтирование, библиографическое сочетание, и др.). Анализ таких сетей предоставляет возможности для изучения развития различных научных полей и дисциплин, их тематической структуры и научных коллективов. В связи с этим, мы проведем анализы на разные книги авторов и также пустим вход переводческий анализ текста. Это активная деятельность переводчика, направленная на глубокое понимание переводимого текста, на определение его коммуникативного задания и стратегии перевода.

Напоследок, мы не можем обойтись без еще одного дополнительного исследования, так называемой нумизматики. Учитывая, что в статье рассказывается об истории древней металлургической технологии, очень важно провести анализ денежного производства. Нумизматика – историческая дисциплина, изучающая необычное дело, которое название науки происходит от латинского *numisma*, что означает монета. Изучает историю изготовлений монет и денежного обращения на монетах, слитках и других памятниках. Исключением будет то, что анализы будут проводиться в соответствии с библиометрической нормой, поскольку существуют тесные связи как с археологическими, так и с письменными источниками.

В теоретических и методологических исследованиях поиску ответов на вопросы анализа и принятия решений способствовали работы зарубежных и отечественных исследователей, таких как: редакторы книги «Археологического обзора» Asma Ibrahim, Kaleem Lashari, доктор исторических наук К. М. Байпаков, автор научно-аналитического обзора Р. З. Бурнашева, авторы книги «Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана» Э. Ф. Кузнецова и Т. М. Тепловодская, авторы текста каталога «Коллекция древнего золота» Роза Бектуреева и Карл Байпаков.

Важные направления в изучении данной работы были указаны двумя авторами Кузнецовой Е. Ф. и Тепловодской Т. М. По большей части они показывают проблемы становления и развития ведущих отраслей экономики Казахстана в эпоху бронзового века и раннего железного века: металлургии, горного дела и гончарного дела. Представлены методы получения древних металлов и сплавов, также принимая во внимание источники и компонентов минерального сырья. Рассмотрены результаты в области антикварных ювелирных изделий, процесс производства бытовой керамики, уровень развития гончарного дела в Центральном Казахстане.

А о культурной экологии сообщает доктор Марк Кенойер, исследуя долину Инда, и авторы журнала Asma Ibrahim и Kaleem Lashari, которые также исследовали центр цивилизации Азербайджана.

Присутствует исследовательская работа Института и Музея археологии от авторов Розы Бектуреевой и Карла Байпакова. Каталог «Коллекция древнего золота» научно доказывает производство ювелирных изделий сакскими племенами в раннем железном веке. Иссыкский курган Золотого человека считается важной ценностью и находкой в казахской археологии, еще более убедительно свидетельствующей о развитии технологий в цивилизации древнего Казахстана.

Одна важная часть в данной статье заключается не в технологии, а в экономике древней цивилизации, как предполагают доктор исторических наук К. М. Байпаков и автор научно-аналитического обзора Р. З. Бурнашева. В процесс работы был включен такой вид единой науки, как нумизматика. Авторы показывают хронологию с другой стороны, чтобы представить систему развития технологий с момента появления торговли.

Для того чтобы выяснить причину развития древнейших производств мы решили исследовать влияние на развитие с помощью работ различных авторов, которые проводили анализ древней истории и культуры. Выяснение причин ведется с начала II-I тыс. лет до нашей эры. Поскольку, весь археологический материал, проанализированный в работе охватывает периоды бронзового и раннежелезного веков.

В первом делом зададим вопросы:

- С чего началась вся эта история?
- Что послужило причиной развития древнейших производств?
- Каковы были следующие шаги по развитию?

История определения подробно освещена на страницах монографии «Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана» который написана авторами Э. Ф. Кузнецова и Т. М. Тепловодская:

Археологические источники свидетельствует: Центральный Казахстан был одним из древнейших в Евразии регионов становления и развития металлического производства, базировавшегося не богатстве недр полезными ископаемыми (Э. Ф. Кузнецова, Т. М. Тепловодская, 1994: 21) [1].

История разработок рудных месторождений, выплавки цветных и благородных металлов разделена им

на два основных периода. Первый – возникновение и развитие производства в конце энеолита и бронзовом веке (III-II тыс. до н.э.). Работы на месторождениях в этот период в технической литературе называют, как мы уже отмечали, «чудскими», а народ – «чудью». «С исчезновением этой народности прекратилось горно-металлургическое производство в казахских степях в течение многих столетий Второй период – возобновление добычи богатых окисленных руд по следам древних (чудских) разработок и выплавка цветных металлов (1817–1917 гг.). (Э. Ф. Кузнецова, Т. М. Тепловодская, 1994: 27) [1].

Здесь мы видим, что люди занимались добычей руд и цветных металлов, а самих людей называли «чудскими». Зачем? Согласно материалам книги «Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана», первое проявление интереса человека к медным руд относятся к концу энеолита. Энеолитом и ранней бронзой датированы (А. Х. Маргуланом) находки простейших медных предметов (провода, шило, наконечники стрел и др.). Становление же стабильной металлургии, основанной на массовых разработках медных и полиметаллических рудников, россыпей и месторождений золота и серебра, и освоение мастерства выплавки металлов из руд относится к середине II тыс. до н.э. – периоду андроновской культуры. Главными признаками культуры, отличающими андроновское население от других племен, являются погребальный обряд, своеобразный набор глиняной посуды с геометрическим орнаментом, формы металлических изделий.

Об этом также упоминается в книге «The archaeological review» 1995 vol 4, issue I & II, в государстве Инд:

Государство Инд и Пакистане. Что в переводе пишется:

На основе недавних раскопок и исследований в Пакистане и Индии предполагается, что в четырех или пяти крупных городах, входивших в состав государства Инд, доминировали несколько конкурирующих классов элит (Кенойер, 1993 мс). Вместо одной социальной группы, обладающей абсолютным контролем, правителями доминирующих членов в различных городах были торговцы, специалисты по ритуалам и частные лица, которые контролировали такие ресурсы,

как земля, домашний скот и сырье. Эти элиты и поддерживающие их сообщества сохраняли различные уровни контроля над обширными регионами Инда и Гаггара-Долина Хакра (Кенойер, 1984, 1989, 1991). Многочисленные уровни контроля и средства контроля, которые демонстрируются археологическими останками, раскрывают уникальность способов, с помощью которых Хараппское государство контролировало доступ к ресурсам и поддерживало социально-экономическую и политическую иерархию. Тем не менее, эти сообщества, по-видимому, разделяли общую идеологию и экономические системы, представленные символическими объектами, такими как печати, украшения, керамика и другие артефакты (The archaeological review, 1995: 96).

По сравнению с крупными городами сельские поселения, возможно, были менее жестко стратифицированы и сегрегированы и включали бы большее число фермеров, скотоводов, рыбаков, шахтеров, охотников и собирателей и т.д. Не исключено, что крупнейшие города, такие как Хараппа, Мохенджо-Даро, Ганверивала и Ракхигарх, возможно, были относительно независимыми с прямым политическим контролем только над местными поселениями и землями. Однако торговля и обмен важными социально-ритуальными статусными предметами свидетельствует о том, что города и деревни были политически и экономически интегрированы, а следовательно, по-видимому, интегрированы и на общем идеологическом уровне (The archaeological review, 1995: 97).

Здесь выясняется, что об их уровне жизни можно судить по археологическим объектам, в конце концов, именно культура и экономика государства Инд запечатлены на исторических объектах.

Теперь давайте обратим внимание на погребальный обряд в государстве Инд:

Люди, похороненные на кладбище Хараппской фазы в Жители Хараппы составляют лишь небольшую часть населения города. На основе типов керамики и использование характерных артефактов в погребальных изделиях, включая бронзу, ракушки и камень объекты, эти люди, вероятно, представляют одно из наиболее богатых или элитных сообществ (The archaeological review, 1995: 107).

Хотя эта тенденция постепенного упадка расписной керамики отчетливо прослеживается в Хараппе, имеющиеся данные не позволяют нам определить, происходило ли это изменение также в современном городском центре Мохенджо-Даро на юге.

В конце Хараппской фазы мы наблюдаем появление новых керамических стилей в каждом из основных регионов государства Инд. В северных регионах этот стиль называют кладбищенским стилем Н, в то время как на юге его обычно называют стилем Джукар (таблица 1). Оба стиля впервые появляются на Хараппском этапе и постепенно вытесняют диагностическую Хараппскую расписную керамику (Дейлс и Кенойер, 1986, 1989). Этот процесс ни в коем случае не был внезапным, и раскопки в Хараппе показали, что формы кладбища и некоторые мотивы демонстрируют преемственность со стилями более ранней Хараппской фазы.

Что интересно в кладбищенском стиле Н (а также в стиле Джукар), так это то, что он представляет собой возрождение использования расписной керамики и появление множества новых мотивов. Цвета заготовок и красок также несколько отличаются и могут быть результатом различных технологий обжига или различных источников глины и красок. В сочетании с широким использованием кладбищенской керамики мы также наблюдаем изменение практики погребения и использование расписной керамики в качестве погребальных принадлежностей.

Кладбище этого более позднего периода расположено в том же районе, что и кладбище более ранней Хараппской фазы, за исключением ориентации по направлению (которая не стандартизирована) и стилей расписной керамики, самые ранние погребения на кладбище Н были вытянутыми, лежащими и выложены почти так же, как Хараппские погребения. Однако в поздних захоронениях кладбищенской культуры Н наблюдается сдвиг в погребальных практиках, даже, несмотря на общую преемственность в стилях керамики. В более поздних погребениях умерших сначала выставляли на всеобщее обозрение или кремировали, а кости впоследствии помещали в искусно раскрашенные погребальные урны и хоронили в яме вместе с меньшими

расписными керамическими сосудами, в которых, вероятно, хранились подношения пищи (The archaeological review, 1995: 108).

Мы наблюдаем только их погребальные обычаи, тем не менее, для древних жителей погребальные обычаи служили показателем серьезности смерти. Это играет огромную роль в создании ритуала.

Позже обнаруживаем, что исторические объекты имели и другие функции в применении.

Помимо погребального обряда, керамические сосуды использовались и в повседневных условиях. Такая сцена встречается в книге «Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана» написана авторами Э. Ф. Кузнецова и Т. М. Тепловодская:

Основной материал, полученный из раскопок поселений и могильников, – керамика. Преобладает бытовая: горшкovidные сосуды, банки, котлы. Исследователи центральноказахстанских памятников эпохи бронзы утверждают, что независимо от места нахождения – в могилах или жертвенных местах – вся посуда предназначалась для использования в хозяйстве и быту и редко готовилась для погребальных и ритуальных целей (Э. Ф. Кузнецова, Т. М. Тепловодская, 1994: 111).

А также упоминается в государстве Инд:

В отличие от грубо раскрашенных сосудов, ребристые кастрюля для приготовления пищи — это одна из категорий утилитарной керамики, которая, возможно, использовалась в основном в частном порядке на домашней кухне. Эта характерная форма кастрюли для приготовления пищи (рис. 3) начинает появляться как в Котджиской, так и в амрийской керамике наряду с сосудами с черной росписью и красными накладками на последней фазе эры регионализации (Дейлс и Кенер, 1986). Он продолжает использоваться во время Хараппской фазы и становится доминирующей формой сосудов для приготовления пищи на всех Хараппских стоянках (The archaeological review, 1995: 109).

Кулинарные традиции, как правило, консервативны, и в то время, как изменения в утилитарной функции посуды для приготовления пищи могут быть напрямую связаны с серьезными изменениями в продуктах питания, стилистические изменения можно отнести в первую

очередь к культурной принадлежности или идеологии. В конце Хараппской фазы заканчивается использование диагностической посуды для приготовления пищи с ребристой поверхностью, а также использование расписной керамики в Хараппском стиле. Новые формы посуды для приготовления пищи функционально не изменились, что указывает на преемственность в некоторых основных продуктах и кулинарных привычках, но стилистически они совершенно разные (Дейлс и Кенойер, 1986; Жарридж, 1985). Из всех изменений в керамике это, пожалуй, имеет наибольшее значение, демонстрируя сдвиг в одном аспекте идеологии между Хараппской и поздней Хараппской фазами (The archaeological review, 1995: 112).

Следовательно, их можно рассматривать как частные символы, которые укрепляют идеологию на бытовом уровне, а различные стили посуды для приготовления пищи публично укрепляют социальный порядок на уровне более широкого сообщества.

А в Древнем Египте этот материал начали использовать в ювелирных изделиях. На официальном сайте <https://core.ac.uk/download/pdf/11424403.pdf> статья о «Faience: the ceramic technology of ancient Egypt», мы нашли следующее описание керамики под термином «Фаянс»:

Термином «фаянс» обычно обозначают глазурованную глиняную посуду, использование которой распространилось в Европе в эпоху Возрождения из Франции и Италии [1]. Этот термин был получен из Фаэнца, город в Италии, где в основном производилась глазурованная глиняная посуда. Другое название, часто используемое для этого фаянса, – «майолика». Сама майолика имела давнюю традицию в североафриканском и ближневосточном исламском производстве керамики. В 19 веке европейские археологи использовали вводящее в заблуждение название «египетский фаянс» для обозначения кремнистого материала керамика, произведенная в Древнем Египте. Древний фаянс был совершенно другим материалом, созданным для имитации блеска и цвета драгоценных камней. Этот материал начали использовать в ювелирных изделиях в Египте и на Ближнем Востоке примерно в четвертом тысячелетии до нашей эры [2], то есть в до династическую эпоху.

Почему мы упомянули ювелирные изделия? Потому что, ювелирное дело считалось одним из видов декоративно-прикладного искусства. Вначале обычные камни, кости и зубы животных использовались для того, чтобы отличать себя от других людей, с тех пор они были разделены на племена. Бронзовый век начал развиваться на высоком уровне, как только древние жители начали создавать украшения из разных металлов, а в раннежелезном веке ювелирные изделия стали предметом роскоши (Faience: the ceramic technology of ancient Egypt).

Все мы знаем, что древняя цивилизация изображала животных на камнях, а также сравнивала себя с животными, поэтому звериный стиль появился и в ювелирном искусстве. В большинстве изображали прыгающих, дерущихся животных и птиц и фантастических существ. Этому доказательство сакское захоронение, которое было найдено в городе Иссык:

Саки, или иначе – скифы... Бесстрашные степные рыцари, они врезались в историю на стремительных конях, оставив о себе в веках ярчайшую память – блестящее искусство скифосибирского звериного стиля. На ювелирных изделиях саков изображения животных сочетаются со сложными композициями, имеющими знаковый и мифологический смысл («Коллекция древнего золота» Каталог института археологии Научной академии Республики Казахстан).

Знаменитое сакское захоронение человека в золотой одежде, открытое в кургане Иссык, недалеко от Алматы, известно во всем мире. Большой комплекс украшений из Иссыкского захоронения – основа золотой коллекции Музея. По счастливой случайности не тронутое, захоронение это отличается пышностью и богатством («Коллекция древнего золота» Каталог института археологии Научной академии Республики Казахстан).

Теперь давайте еще раз обратимся к фактам, которые изложены в книге «Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана» написана авторами Э. Ф. Кузнецова и Т. М. Тепловодская:

Древнейшее искусство ювелиров проявилось уже во II тыс. до н.э. работах с изделиями из бронзы. А. Х. Маргулан отмечал, что «в эпоху поздней бронзы среди жителей последний были превосходные

ювелиры» [79, с. 312]. Ими были изготовлены женские украшения из бронзового материала: бусы различных вариантов, в том числе оригинальной формы в виде пронизок и бисерных ожерелий, массивные браслеты с конической спиралью в виде рельефных завитков (могильники Сангру II, Былкылдак и др.), зеркала, в том числе орнаментированные и с рисунком (могильники Бугулы I, Сангру I.) появляются бронзовые изделия, покрытые листовым золотом: височные подвески в 1,5 оборота и обоймы, обернутые золотой фольгой, золотые серьги на бронзовой основе и др. Широко распространенными приемами в ювелирном деле были литье,ковка, чеканка, тиснение [79, с. 318]. Украшениями из благородных металлов, изготовленными ювелирами позднебронзового века, являлись: кольца, обоймы ременных поясов, серьги (круглые, спиральные с раструбом), ожерелья из ниток крученого золота, браслеты (Э. Ф. Кузнецова, Т. М. Тепловодская, 1994: 98).

В данном случае мы видим, как ювелирные изделия, предметы роскоши помогли развить экономику торговли, потому что у людей появился интерес более к иному объекту. Равным образом, как раз таки фаянс указывает на то, что этот материал, изготовленный в Египте, был предметом торговли в бронзовом веке.

Впоследствии развитие товарного производства, вопросы денежной торговли и степень вовлечения в сферу денежной торговли широких слоев населения привела к изготовлению монетной массы. Об этом нам пояснит научно-аналитический обзор Академии науки Казахской ССР 1989 года, с названием Отрар, Отрарский Оазис и Южный Казахстан:

В экономике городов важную роль играла торговля. Недаром средневековые авторы при описании городов часто указывают наряду с главными архитектурными сооружениями и местоположение базара или рынка. Торговые операции в них, в зависимости от развития ремесленного производства и сельского хозяйства, часто проводились посредством монет. Южноказахстанские города, как и многие города Средней Азии, являлись центрами обширных земледельческих вилайетов, что накладывало особый отпечаток на развитие торговли со степными районами Дашт-и Кипчака (Нумизматические исследования

по денежному делу городов Южного Казахстана VII-XVII веков, 1989: 6).

Монеты, являющиеся на протяжении многих веков в истории многих народов принадлежностью развитой торговли, могут поведать о самых удивительных событиях давно минувших дней. Для изучения хозяйственной жизни особенно интересны клады как серебряных, так и медных монет. Они всегда уникальны, даже если состоят из известных типов, ибо эти потускневшие и оттиснутыми письменами отражают бурные процессы социально-экономической и политической жизни городов, областей и целых регионов (Нумизматические исследования по денежному делу городов Южного Казахстана VII-XVII веков, 1989: 7).

Самым ранним нумизматическим материалом со Средней Сырдарьи были китайские монеты ушу, обнаруженные в могильнике Мардан, расположенном недалеко от одноименного городища (Отрарский оазис)1. Погребальные памятники – некрополи городов и поселений – являются важными материалами для изучения истории племен, населявших территорию юга Казахстана на рубеже нашей эры. Погребение в могильнике Мардан по археологическому материалу (обряд сопровождающий инвентарь) датировалось I в.н.э. Однако найденные в могильнике китайские монеты ушу позволили удревнить датировку и отнести ее к I в. до н.э. – II в. н.э. Эти монеты были первыми деньгами, с которыми познакомилось древнее население Кангюя, расположившегося на Средней Сырдарье (Нумизматические исследования по денежному делу городов Южного Казахстана VII-XVII веков, 1989: 7-8).

На рынках южноказахстанских и семиреченских городов кроме ушу встречается китайская монета VIII в. кайюань тунбао, получившая широкое распространение в странах, экономически связанных с Китаем. В Средней Азии она стала непосредственно изготавливаться согдийцами без всяких изменений. О. И. Смирнова установила, что в дальнейшем на этих монетах на оборотной гладкой стороне появляется бухарский знак, позже – согдийская надпись и знак, воспроизводивший китайский ключ «тао» (нож), характерный для денег Ван Мана (7-22 гг.), который выпустил два типа монет-ножей в 500 и 5000 шу, не имевших успеха у

населения. Средняя Азия впервые вступила в сношения с Китаем именно при Ван Мане, т.е. в начале первого тысячелетия. Редкие находки согдо-китайских монет преимущественно в Бухаре и Самарканде свидетельствуют о незначительном их производстве. На городском рынке Отрара и Куйрык-тобе отмечены находки китайских монет самых разных типов и династий с VIII-XIX вв. («Каталоги монет с раскопов Отрара за 1969-1986 гг.»; «Каталоги монет с раскопов городища Куйрык-тобе за 1980-1985 г.»). Эти находки свидетельствуют о связях Южного Казахстана и Средней Азии (Нумизматические исследования по денежному делу городов Южного Казахстана VII-XVII веков, 1989: 9).

По территориальному признаку Каталог включает в себя монеты не только Согда (Восточного и Западного), но и Усрушаны, Ферганы, Чага, Отрара, Семиречья. По хронологии монеты охватывают длительный период от Кушан (V в.) до арабского нашествия на страну и начала ее мусульманизации (60-е годы VIII в.), когда появляются местные по образцу арабских – первые среднеазиатские фельсы.

Огромное влияние согдийского комплекса на местные традиции способствовало развитию ремесел, взаимному обогащению во всех сферах хозяйственной, культурной и духовной жизни. В городах на Средней Сырдарье и в Семиречье в VII-VIII вв. активизируются торгово-денежные отношения, базирующиеся на выпуске собственных бронзовых монет нескольких типов по образцу согдийских. Эти литые, с квадратным отверстием монеты на два века прочно завоевывают внутренний рынок Согда, Семиречья и Ферганы. Древнетюркские согдоязычные монеты были распространены в основном на территории своих узколокальных владений, за исключением тюркешских и некоторых типов самаркандских и ферганских монет (Нумизматические исследования по денежному делу городов Южного Казахстана VII-XVII веков, 1989: 11).

Итак, рассмотрев тему «Что послужило толчком к развитию технологии?», можно сделать вывод, что процесс развития технологий – это не просто прогресс в истории, но и шаг, который имеет глубокую связь с древней цивилизацией и историческими событиями. Таким образом,

тема, выдвинутая в исследовании, на территориях Семиречье, в южной части Казахстана, в Отраре, в Центральной Азии, в Есике, в Китае, в Пакистане и в Египте керамика и металлообработка указывают на достаточно высокий уровень развития технологий, а методы производства выглядели по-разному. Однако анализ материалов показывает сходство с точки зрения использования металлов и керамики в качестве технологии производящего хозяйства, экономику и культуру древнего населения.

При написании статьи мы выяснили, что совершенствование технологии происходило за счет чередующихся воздействий. Это разные виды культуры. Сначала определим понятие «культура». Культура – это отражение личности, которое проявляется с детства, как только ребенок начинает правильно держать ложку в руках, если сказать с простыми словами. Хорошо сказано, однако в нашей ситуации мы будем раскрывать людей и их души более фундаментально. Культура – это ценность человека, который со временем развивается духовно и социально. Существует пять типов культуры, которые описывают уровень общества. Они бывают «элитарная, народная, массовая, материальная и духовная». В основном из этих видов на технологический прогресс повлияла материальная и духовная культура. Возникает вопрос, почему мы поставили их на первое место и как они повлияли на развитие технологий.

Сформулируем выводы о том, что наше исследование направлено именно на изучение артефактов и их истории. Таким образом, мы больше обратим внимание на ценность артефактов. В этом имеет важность материальная культура, потому что производство металлов, переработка, использование различных цветных металлов и камней, а также создание керамики – все это искусственно создано человеком, и мы можем сказать, что их история состоит из объекта, и это вполне можно назвать предметным миром.

Итак, интерес к металлообработке породил материальную культуру, а материальная культура породила интерес к технологиям. Добыча полезных ископаемых, обработка цветных металлов, производство проволоки, шило, наконечники стрел и т.д., производство

предметов для быта и древняя металлургия высокого уровня имеют своеобразные этапы развития. Первоначальные предметы предназначались для домашнего обихода, а затем у них появились другие цели.

В результате, с годами у цивилизации начали появляться новые идеи, такие как вера в высшие силы. Следственно, в различных группах населения с захоронениями люди проявляют инициативу пожертвовать определенные предметы. Они начали серьезно готовиться к ритуалу погребения человека, с появлением веры в существование другого мира после смерти. Это можно отнести к авраамизму и шаманизму. Такая концепция верования, как авраамизм, рассматривают, что погибшие после смерти переходят в другую жизнь, подобную на нашу, за исключением того, что умершие будут жить совместно с Богом следуя его владычеству.

Погружаясь все глубже, что есть другая жизнь, люди древних веков начали собирать предметы для пожитков для загробной жизни, также проводя ритуалы для умерших, соблюдая законы шаманизма. Однако у духовной культуры все еще есть другое понятие, помимо философской идеи. Это определяется определенным видом деятельности, то есть человек начинает направлять себя в определенную область, такую как искусство, наука или природа. Уровень развития уже переходит на другой уровень по мере создания предметов искусства. Жители древней цивилизации создавали ювелирные и керамические изделия, внешне демонстрирующие красоту и добавляющие удовольствия в их жизнь. Все больше стало развиваться гончарное производство, и стали демонстрироваться ювелирные изделия для женщин. Такие, как серьги, кольца, браслеты, керамика постепенно превратились в предмет роскоши. В такой степени переход от бытовых нужд к искусству начал распространяться и на другие страны. Точно так же выросли запросы на приобретение ювелирных изделий.

Иными словами, это привело к еще одному влиянию на развитие. Помимо материальной и духовной культур, технологический прогресс также предполагает практический подход к развитию. Появились торговые пути в разные страны, из-за интереса к новому

порядку приобретения предметов. Скромная жизнь приобрела новый смысл, монеты стали изготавливаться из разных металлов, люди стали интересоваться культурами других стран и их ценностями, именно так люди начали взаимодействовать друг с другом. Различные районы начали экономически развиваться. Увеличение производства и потребления определенных товаров с течением времени оказало положительное влияние на экономический рост. Обратим внимание на концепции экономического роста, то, что мы называем

экономическим ростом, проявляется в увеличении производства товаров.

В результате проделанной работы можно сделать вывод, что происхождение технологии получило большее влияние с двух сторон: как со стороны общества, так и сама технология оказала влияние на общество. Культурные, материальные, экономические потребности древнего местного населения, а также традиции смешения иностранных культур воссоздали историко-культурный след и внесли свой вклад в хронологию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Sparavigna, A. C.** Faience: the ceramic technology of ancient Egypt. Department of Applied Science and Technology, Politecnico di Torino, Italy.
- 2 **Asma Ibrahim, Kaleem Lashri** The Archaeological Review. – Karachi-Pakistan, 1995. – Vol. 4. – Issue I & II. – P. 430.
- 3 **Bekmukhamedov, Ye. B.** Tsvetnaya metallurgiya i gornoye delo dorevol'yutsionngo Kazakhstana. – Alma-Ata, 1964.
- 4 **Bernshtam, A. N.** Turetskiye monety // TOVE. L., 1940. T.P. S.105–111; Ego, Novyy tip tyurkskikh monet // Tyurkologicheskiye sborniki. – M.; L., 1951. – P. 68–72; Kyzlasov L.R., Smirnova O.I., Shcherbak A.M. Monety iz raskopok Ak-Beshima (Kirgizskaya SSR) 1953–1954 godov. // Uch.zap. IV AN. SSSR. 1958. T.KHU1. S.514–653; Smirnova O.I. K voprosu o yazyke legend na tyurgeshskikh monetakh // Tyurkologicheskiye issledovaniya. – M.; L., 1963. – P. 265–272.
- 5 **Barber, E. A.** Tin enamelled pottery : maiolica, delft, and other stanniferous faience. – Doubleday, Page and Company, New York, 1907.]
- 6 **Kuznetsova, E. F., Teplovodskaya, T. M.** Drevnyaya metallurgiya i goncharstvo Tsentral'nogo Kazakhstana. – Almaty : Gylym, 1994. – 206 p.
- 7 **Baypakov, K.M., Burnasheva, R.Z.** Otrar, Otrarskiy oasis i yuzhnyy Kazakhstan. Numizmaticheskiye issledovaniya po denezhnomu delu gorodov Yuzhnogo Kazakhstana VII–XVII vekov // Obzor Sotsial'nyye nauki. Akademiya nauk Kazakhskoy SSR. – Alma-Ata : «Nauka» Kazakhskoy SSR, 1989. – 80 p.
- 8 **Baypakov, Karl, Bektureyeva, Roza.** Kolleksiya drevnego zolota. Katalog Instituta muzeya arkheologii Akademii nauk Respubliki Kazakhstan. – Almaty : Izdatel'skiy Dom DIDAR, 1998. – P. 20.
- 9 **Margulan, A. KH., Akishev, K. A., Kadyrbayev, M. K., Orazbayev, A. M.** Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana. – Alma-Ata, 1966.
- 10 **Tite, M. S. Freestone, J. C. and Rimson, M.** Egyptian faience: an investigation of the methods of production // Archaeometry. – 25 (1983). – P. 17–27; see also K. Kris Hirst, Faience [Electronic resource]. – archaeology.about.com.
- 11 **Chernikov, S. S.** Vostochnyy Kazakhstan v epokhu bronzy. – M.; L., 1960.
- 12 **Nurmukhanbetov, B. N., Burnasheva, R. Z.** Pogrebeniye s monetami s klad-bishcha Mardan (Otrarskiy oasis) // Izv. Natsional'naya akademiya nauk Kazakhskoy SSR. Sekret. Sotsial'naya nauka. – 1979. – № 5. – Vopros 28–35.
- 13 **Bykov, A. A.** Monety Kitaya. – M., 1969. – 75 p.
- 14 **Hassan, Shaikh Khurshid.** Origin of Chaukandi Tombs // Journal of the Pakistan Historical Society. – Vol.24 (Part-II). – April, 1976. – Karachi in Lasbela. – P. 213.
- 15 **Smirnova, O. I.** O trekh sogdiyskikh monetakh // VDI. – 1939. – 1(6). – P. 116–120. Novyye dannyye po istorii Sogda // VDI. – 1939. – 4(9). – P. 97–102; Sogdiyskiye monety sobraniya Numizmaticheskogo otdela Gosudarstvennogo Ermitazha // EV. – 1951. – Vyp.1U. – P. 3–23; Materialy k Svodnomu katalogu sogdiyskikh monet // EV. – 1952. – Vyp.U1. – P. 3–45; Pervyy klad sogdiyskikh monet // EV. – 1955. – Vyp.KH. – P. 1–13.

***М. И. Рахимов**

Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ИССЛЕДОВАНИИ САКРАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ (ВОПРОСЫ ТИПОЛОГИИ САКРАЛЬНЫХ МЕСТ ПРИИРТЫШЬЯ)

Статья направлена на исследование научно-теоретических аспектов сакральной географии Казахстана. Анализируется значение понятия сакральное, его роль в обществе, система исследований. Рассматриваются типовые разделы сакральных объектов в западной, постсоветской и отечественной науке.

Ключевые слова: Сакральное. Святое. Духовная модернизация. Сакральное пространство. Прииртышский регион. Типология.

В начале XX века большевики, установив и укрепив власть Советов, утвердив коммунистическую идеологию, направленную на атеистическое мировоззрение, взяли курс на уничтожение национального кода, национальной памяти казахского народа. В начальном этапе такая идеология велась под лозунгом «организация советского строя», «внедрение коммунистического строительства», «закладка основ социализма», «свершение культурной революции», «борьба с пережитками прошлого», «культуризация», а затем нашло свое продолжение в идейной установке «строительство единой советской нации».

После Октябрьской революции 1917 года красное правительство свою деятельность начало с запрета всякой религии вообще, с уничтожения историко-культурных и духовных ценностей. Правительство установило строгий контроль на духовную жизнь народа, запретило строительство религиозных сооружений, на совершение хаджа, на паломничество по святым и сакральным местам. Были закрыты мечети, медресе, места паломничества. Сакральные места были разрушены, было запрещено проведение национальных и традиционных праздников.

Во время царской колонизации и во время советского руководства были совершены попытки уничтожения

священных мест казахского народа. Была разрушена сформировавшаяся в течение столетий социально-экономическая система. Чтобы подавить волю народа, пытавшегося сохранить эту систему, были силой конфискованы животные, административным путем были выполнены мероприятия по созданию товариществ, колхозов. В итоге все это привело к всеобщему голоду, измору людей, к ограблению природных богатств, к деградации земли. Малейшее сопротивление народа к этим реформам жестоко подавлялись, преследовались по политическим мотивам.

Хотя Семипалатинский регион считался священным местом возрождения движения Алаш, он превратился в центр ядерных испытаний. Деградировал Тургайский регион, который был очагом национально-освободительного движения 1916 года [1, с. 10].

Налагает особую ответственность нынешнему поколению завещание наших предков с трепетом относиться к нашей земле, к её природе, бережно относиться к её сакральным местам.

С обретением независимости появилось новое комплексное отношение к исторической науке. В связи с интеграцией в глобальные процессы открылась возможность внедрения мировых технологий. Особенно объявление 1998

год годом единства Казахского народа и национальной истории и принятие в 2004 году национальной программы «Культурное наследие» дали возможность реставрировать и восстановить наши духовные ценности.

Программные статьи Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: духовная модернизация» и «Семь граней Великой степи» сделали прорыв в исследовании и развитии национальной истории. В данных статьях глава государства положил начало созданию программ «Сакральные духовные ценности Казахстана» и «География сакральных мест Казахстана». Елбасы, объясняя понятие священные и сакральные места, говорит: «Мы – огромная по территории страна с богатой духовной историей. Иногда наши размеры играли разную роль в истории. Но никогда в народе не прерывалась связь в этом духовном географическом поясе. Однако при этом за всю историю мы не создали единое поле, единую цепочку этих важных с точки зрения культуры и духовного наследия святых мест. Вопрос даже не реставрации памятников, зданий, сооружений. Вопрос в том, чтобы увязать в национальном сознании воедино комплекс памятников вокруг Улытау и мавзолея Кожа Ахмета Яссауи, древние памятники Тараза и захоронения Бекет-Ата, древние комплексы Восточного Казахстана и сакральные места Семиречья, и многие другие места. Все они образует каркас нашей национальной идентичности» [2]. Поэтому определение роли сакральной географии, систематизация сакральных мест является важнейшей проблемой современной исторической науки.

Слово сакральный (синонимичные слова из латинского языка сакральный и сакраментальный) даёт несколько значений. В узком значении «сакральный» обозначает «обладает святостью, связан с религиозным культом или ценностью, служащая религиозным целям». В широком значении этот термин использовали и в ценностях, не имеющих отношения к религии. Иначе говоря, сакральный – это «чрезвычайно ценное, очень почитаемое, завещанное, неприкасаемое, стоящее выше других, дорогое, священное дело, действие, совершенное во имя свободы (война, столкновение, поединок), лелеемое, внимаемое. Вместе с тем понятие

«сакральное» используется в значениях традиции и обычаи, ритуальная церемония. Появление в этот мир человека и его уход тоже мистическое явление. Поэтому в категорию сакральных объектов входят и почитаются традиционные похоронные церемонии, места кремации или памятники, установленные умершим (даже если не связано с религией). Статусом сакральности обладают духи предков (арухов), культ предков, воинское мужество, творчество, прирождённый талант (личности, обладающие священным даром), знание (особенно гений, сведущие тайнами тайн), величие природы, государственная власть, места, где впервые были представлены признаки культуры [3, с. 5]. То есть сакральным объектам относятся такие категории как рождение, становление, умирание, дух героизма, Родина.

Как заметил руководитель научного центра «Сакральный Казахстан» Б. Абдыгалиулы: «Статус сакральности присваивает не государство. Это определяет сам народ. Если народ посчитает это место сакральным, то без всяких приказов и постановлений это место будет считаться сакральным» [4].

Понятия сакральное место, священная земля к нам пришли с глубины веков. Только с начала XIX века данный термин, как феномен, начал использоваться в исследованиях западной науки в отраслях философии, религии, социологии, исторической географии, культуры. В XX веке мнения географов, историков и теологов на основе межпредметных исследований углубили сущность сакральной географии и сформировали новые концепции.

В XV веке знаменитый художник, учёный Леонардо Да Винчи, ведя наблюдение за небесными телами, уподобил их живым организмам. Аллегорическую теорию «Земля – живой организм» ввёл в научный обиход всё тот же Леонардо Да Винчи. По его мнению, текущие реки – это кровеносные сосуды организма, воздух – душа организма, земля – тело организма. Священная земля – загадка творца, и она требует много поисков. Всё же в эпоху европейского Возрождения поиски и гипотезы учёного дали толчок учёным того времени в исследовании загадочной и полной сакральности сущности Земли [5, с. 45].

Ответивший одним из первых на вопрос сакральности английский философ Томас Карлейль предположил, что в истоках всех религий лежит вера в сакральность. А святость определил, как неизвестная загадочная сила. Томас Карлейль обратил особое внимание на великих людей, которые стояли на истоках святости. Он писал: «Почитание героя есть трансцендентное удивление перед великим человеком. Я говорю, что великие люди – удивительные люди до сих пор; я говорю, что, в сущности, нет ничего другого удивительного!» [6, с.17]. На основе теории нахождения святости в великих людях Томас Карлейль составил следующую типологию: 1) персонаж – бог; 2) персонаж – пророк; 3) персонаж – поэт; 4) персонаж – проповедник; 5) персонаж – писатель; 6) персонаж – правитель.

Идею поиска сакральности искать не в отдельных личностях, не в великих людях, не в общем религиозном направлении, а искать в обществе, в вопросах общества выдвинул французский социолог Э. Дюркгейм. Э. Дюркгейм, признав единственным способом анализа прогнозирования прошлого, мистических явлений, трансцендентности (за чертой обычного) и явлений сакральности исторический метод, писал: «Только история позволяет нам разложить некий институт на его составные элементы, поскольку она показывает, как они рождаются во времени один за другим. С другой стороны, помещая каждый из них в совокупность обстоятельств, в которых он родился, она даёт нам единственное средство для определения тех причин, которые его породили» [7, с. 30].

Научные аспекты феномена сакральности пытался понять философ, теолог, феноменолог Р. Отто. Подвергший концепцию Э. Дюркгейм критике, Р. Отто, объясняет сакральность, как «иррациональное начало». Применяя различные понятия, святость можно определить, как априорную категорию на стыке рационального и иррационального. Р.Отто пытается объяснить сакральность как некое явление, состоящее из чувств человека. Поэтому систему чувств называют общим названием «нуминоз». А другие чувства, относящиеся к нуминозу, заменили несколькими другими понятиями. Например, один из чувств, характеризующий сакральность, чувство

«fascinans» (с латинского fascino – транс, гипноз) появляется тогда, когда человек вступает во взаимоотношения с таинствами, проявляются в чувствах восхищения, удивления. Определяя психологическую особенность нуминоза, его связывают с чувствами «misterium. tremendum» (чувство, приводящее человека в экстатическое состояние, заставляющее поверить в таинство). Комплекс чувств нуминоза, объединившись, обретают статус абсолютной ценности. Это Р. Отто назвал «sanctum». «augustum». [8, с. 132]

Беря за основу концепций Р.Отто, открывший новую концепцию Элиада Мирча, рассматривая сакральность как феномен, ответы ищет в контексте пространства и времени. Он, назвав термином «иерофания» места с признаками сакральности, сформировал новую теоретическую концепцию по отношению к сакральным местам.

Э. Мирча, рассматривая причины появления сакральных мест, построил свою типологию следующим образом: 1) сакральные места, связанные с теорией «Центр Земли»; 2) сакральные объекты по отношению праздников начального времени (начало года); 3) церемония жертвоприношения согласно мифологическим сюжетам; 4) связанные с рождением, умиранием, с переходом из примитива к святости, с церемонией посвящения; 5) сакральные объекты на основе почитания космических тел (солнце, луна, звёзды, небо и т.д.) [9, с. 14].

Беря на основу научно-теоретические концепции западных учёных, учёные постсоветского времени тоже исследовали понятие сакральной географии и его типологию.

Попытка составления первую типологию сакральных мест принадлежит советскому учёному Г. П. Снесарёву. Г. П. Снесарёв, исследуя легенды и мифы о сакральных местах, выделил основные четыре типа: 1) неопознанные святые, их имена и не имеющие простого жилища; 2) библейско-коранные персонажи. К ним относятся личности из ранней истории ислама; 3) общеизвестные и местные средневековые суфисты раннего времени; 4) представители местной правящей верхушки, мавзолеи которых по инерции превратившиеся в объекты поклонения [10, с. 277–279].

По мнению С. В. Голубева светские сакральные объекты – рождение, становление, подвиг, сила, Родина, героическая смерть и т.д. – основаны на мистических категориях, чем религиозные сакральные объекты. В этом случае нужно отметить тот факт, что вызывает определённые затруднения выявить различие между понятиями «святое» и «особо почитаемое». Поскольку схожи значения двух понятий, светские и религиозные сакральные объекты следует рассматривать в едином контексте [11, с. 47].

Занимавшаяся теорией сакрального ландшафта Е. А. Окладникова, предложила разделить сакральные объекты на несколько разделов: 1. Палеокультурный (археологический) – а) ритуальные места с обозначенными петроглифами; б) мегалитные ритуальные места; в) сакральные города; г) могильные комплексы; д) геоглифы. 2. Исторический – а) недифференцированные храмы; б) сакральные леса, рощи, озёра, реки; в) некрополи; г) храменные и монастырские комплексы [12, с. 91].

А этнограф В. Л. Огудин, в зависимости от обслуживания сакральных объектов людей, разделил на шесть функций: 1) объединяющая – является условным центром родовой общины или религиозной группы, населяющие данный регион с сакральным объектом; 2) медиаторная – сакральный объект в религиозной структуре является связующим звеном между человеком и богом; 3) коммуникативная – сакральный объект является центром общественной жизни; 4) протекционная (защитная) – сакральный объект или священные силы, стоящие за ним, защищает людей или общественную группу, обитающих данную местность; 5) исцеляющая функция – сакральное место помогает исцелиться; 6) защитная функция окружающей природной среды – сакральные объекты помогают сохранению и умножению животного и растительного мира окружающей среды. Вместе с тем один сакральный объект может применен нескольким из вышеперечисленных функций или всем шестерым [3, с. 6].

Типологию вышеназванного советского учёного Г. П. Снесарёва дополнил отечественный учёный А. Муминов. А. Муминов по обнаруженным сакральным объектам предложил следующую

типологию: 1) древние батыры; 2) пророки, персонажи из Корана; 3) шииты-кайсаниты; 4) последователи пророка Мухаммеда; 5) шииты имамы; 6) суфисты; 7) родовые тотемы; 8) «новые поколения» святых.

Вместе с этим А. Муминов разделил мавзолеи на два типа. По узнаваемости и популярности к первому типу относились: 1) узнаваемые по всей Средней Азии; 2) известен целому краю или целому региону; 3) известен ограниченной местности. К второму типу относились: 1) однокомпонентные объекты (то есть один сакральный объект – исток ручья, одинокое дерево, скала в виде статуи); 2) двухкомпонентные объекты (комплекс курганов); 3) сложные объекты (комплексы); 4) ханака (дом-мечеть, где живут дервиши); 5) комплексы и кладбища; 6) комплексы и мечети; 7) комплекс, мечеть, медресе с вакфами [13, с. 121].

А. Муминов сакральность связывает с религией, с мистическими свойствами. И это тоже считается правильным. Но всё же признать сакральные места только религиозными объектами существенно сужает её значение. Для многих сакральные объекты почётные, лелеемые места. Они как историко-культурное наследие народа находят отражение в национальном сознании.

Востоковед нашей страны М. К. Абусейтова оценивает сакральные места как уникальное историко-культурное наследие народа. Она пишет: «Памятники – программа, формирующая нашу историческую память. Память – это не только основы культуры, но и наше мировоззрение. Общественная ценность, которая показывает этапы развития общества» [14, с. 12].

По мнению исследователя С.Е.Ажигали, который внёс большой вклад в сохранении и исследовании исторических памятников казахского народа, памятники делятся на следующие группы: мемориальная и художественная архитектура, памятники переселенцев и памятники тюркских и арабо-графических эпиграфии. По мнению учёного в первую очередь нужно расширить исследование этих памятников, развивать туризм, пропагандировать и сохранять их [14, с. 14].

Исследователь М. Алпысбесулы в своей книге «История древнего Коктау и раскинувшегося старого Баянаула»

конкретно различил особенные признаки сакральных мест: «Камень, необычайной формы, пещера, древние каменные колы (менгир), почитаемые ручьи, могилы святых и т. д. Пещеру называли не пещерой, а священной. Это древняя традиция среди казахов. Причина этого уважение пещере, подарки ей, запреты по причине сакральности» [1, с. 121].

Работы с названными дефинициями проводили учёные института истории и этнологии им. Ч. Валиханова. В 2017 году группа исследователей под руководством д.и.н. профессора З. Е. Кабылдинова написали книгу «Научно обоснованные критерии отбора внесения объектов в проект «География сакральных мест Казахстана». В названной коллективной монографии систематизировано историография сакральной географии, рассмотрены теоретические аспекты [14].

Отечественный учёный Х. Абжанов с познавательной точки зрения и по временным параметрам разделил сакральные объекты на четыре группы: 1) места, где отправляются ритуальные обычаи и традиций протоказахов доисламского периода и места, где отправляются эти ритуалы в наше время; 2) сакральные объекты, связанные с религией ислама, которые прочно укрепились в общественном сознании. Это сакральные объекты тенгрианства и исламских духовных ценностей; 3) сакральные места по отношению к великим историческим событиям и выдающимся личностям; 4) места, отрицательное или положительное влияние которых на здоровье людей не вызывает сомнения, но научно не анализированы секреты его таинства. Учёный предложил рассматривать первые два типа как сакральность, связанная с именем святого, вторые два типа – священные, третьи два типа – сакральные [15, с. 8].

Типологию, совместимую с предложением учёного, утвердил научно-исследовательский центр при Национальном музее РК «Сакральный Казахстан». В научном центре известные учёные археологи, этнографы, краеведы, историки составили систематизацию типологических особенностей сакральных

мест. В соответствии с этим сакральные объекты были разделены следующим образом: 1. Особо почитаемые природные памятники; 2. Археологические памятники и средневековые центры городищ; 3) места, которые являются религиозными или культовыми объектами; 4. Места, имеющие отношения к историческим личностям; 5. Сакральные места, связанные с политическими или историческими событиями [16, с. 9].

Вот на основе концепций западных, постсоветских и отечественных учёных и утверждённой научно-исследовательским центром «Сакральный Казахстан» пятираздельной классификации была составлена научно-теоретическая структура сакральной географии Прииртышского региона. То есть, первое – сакральные места, сформированные на основе природного наследия; второе – религиозно-молитвенные места и сакральные объекты, имеющие культурное значение; третье – сакральные объекты, имеющие отношение к историческим событиям и выдающимся историческим личностям; четвертое – сакральные объекты Прииртышского региона и их место в историческом сознании народа; пятое – роль сакральных объектов Прииртышского региона в укреплении единства нации и национального сознания.

Подводя итоги можно сказать, на земле хватает мест, имеющих отношение к категории священный, сакральный, то есть особо почитаемый, особо значимый. Люди статус сакральности посвятили горам и рекам, вершинам и скалам, пастбищам и дорогам, местам, где жили великие люди, мавзолеям, древним сооружениям, книгам, храмам и другим историко-культурным и природным наследиям. Одним словом, сакральные ценности – это духовно-символическое пространство Земли, сформированное в результате сочетания исторических, культурных, религиозных, мировоззренческих учений.

Эти сакральные места, поскольку являются основой исторического самовыражения любого народа, национальной гордостью народа и его статусом, дают большой толчок развитию его будущего.

1 Көне Көктау, байырғы Баянаула байтағының тарихы (монографиялық эерттеу) / Алпысбес М. А., Аршабек Т. Т., Қасен Е. Б., Кейкі Е. – Астана : «Парасат Әлемі» баспасы, 2005. – 480 б.

2 Статья Главы государства «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания») // «Егемен Қазақстан», 12.04.2017.

3 **Громов, Д. В.** Энциклопедия сакральной географии. – Екатеринбург : Ультра. Культура, 2005. – 648 с.

4 **Абдигали, Б.** Священные места Казахстана определяет народ (Қазақстанның киелі орындарын халық анықтайды). – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.inform.kz/kz/berik-abdigali-kazakstannyn-kieli-oryndaryn-halyk-anyktaydy_a3030170 (Дата обращения: 07. 03. 2019).

5 **Николл, Ч.** Леонардо Да Винчи. Загадки гения. – М. : Колибри, 2016. – 960 с.

6 **Карлейль Т.** Герои, почитание героев и героическое в истории. – М. : Эксмо, 2008. – 864 с.

7 **Дюркгейм, Э.** Элементарные формы религиозной жизни: тотемическая система в Австралии – М. : «Дело» РАНХиГС, 2018. – 736 с.

8 **Отто, Р.** Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным : Пер. с нем. А.М. Руткевич. – СПб. : Изд.-во Санкт-Петербургского унив., 2008. – 272 с.

9 **Элиаде, М.** Священное и мирское. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.

10 **Снесарев, Г. П.** Реликты до мусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М. : Наука, 1969. – 331 с.

11 **Голубаев, С. В.** Сакральная география. Аспекты познавательного и паломнического туризма // Материалы международной научно-практической конференции. – СПб. 2017. – С. 45–52.

12 **Окладникова, Е. А.** Сакральный ландшафт : теория теория и эмпирическое исследования. – М. : Директ-Медиа, 2014. – 230 с.

13 **Муминов, А. К.** Родословное древо Мухтара Ауэзова / А. К. Муминов, при участии А. Ш. Нурмановой и С. Саттарова. Сост. указ. У. А. Утепбергеновой; Под ред. С. Н. Абашина. – Алматы : Жібек жолы, 2011. – 304 с.

14 Научно-обоснованные критерии отбора объектов для включения в проект «Сакральная география Казахстана». Коллективная монография / Под общ. редакцией Кабулдинова З. Е. – Алматы : Атамұра, 2017. – 260 б.

15 **Әбжанов, Х.** Сакральді география: мәні, құрылымы, келешегі. // «Ақселеу Сейдімбек және тарих ғылымындағы шежіретану мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдар жинағы. – Астана : Л. Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ баспасы, 2017. – 6–10 б.

16 Сакральные объекты Казахстана общенационального значения.– Астана : Фолиант, 2017. – 496 б.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Алибекова Жанерке Адильбековна, Алибекова Жанерке Адильбековна, Alibekova Zhanerke Adilbekovna, мамандығы бойынша бакалавр по специальности «История», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanerke0306@mail.ru

Амангельдинова Агжан Жомартовна, Амангельдинова Агжан Жомартовна, Amangeldinova Agzhan Zhomartovna, мамандығы бойынша бакалавр по специальности «История», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: amangeldinova.agzhan@mail.ru

Арипбаева Лаззат Шариповна, Арипбаева Лаззат Шариповна, Aripbayeva Lazzat Sharipovna, Педагогика ғылымының кандидаты, Мәдениет және өнер факультеті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан республикасы, e-mail: aripbaeval70@mail.ru

Аяпбекова Альмира Жанатовна, Аяпбекова Альмира Жанатовна, Ayapbekova Almira Zhanatovna, «Археология және этнология» мамандығы бойынша бакалавр, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: almiraaapbekova147@gmail.com

Бейсенбі Толғанай Азаматқызы, Бейсенбі Толғанай Азаматқызы, Beisenbi Tolganay Azamatovna, «Тарих» мамандығы бойынша бакалавр по специальности «История», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: tbeisenbi@gmail.com

Билялова Дана Женисовна, Билялова Дана Женисовна, Bilyalova Dana Zhenisovna, «Тарих» мамандығы бойынша бакалавр по специальности «История», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: adilkhanova1609@gmail.com

Азиза Игенбай Канатжанқызы Археология музейінің ғылыми қызметкері, «Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Ғылым ордасы» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны», Алматы қ. Қазақстан Республикасы azizaigenbaj@gmail.com

Кабиденова Жұлдыз Дүйсенбайқызы, PhD., Қазақстан тарих кафедрасының меңгерушісі, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: erasil_zhuldiz@mail.ru

Мурзабаева Манзура Абдыкадыровна, Аға оқытушы, Орталық Азия Шығармашылық факультеті, Инновациялық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы e-mail: manzura_murzabaeva@mail.ru

Мұқатай Әмірхан Маманұлы, «Тарих» мамандығы бойынша бакалавр, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров Университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: mukatay02@list.ru

Омар Әниля Қайрельдықызы, «Тарих» мамандығы бойынша бакалавр, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nilya.omar@mail.ru

Рахимов Мәди Илялович, PhD., Қазақстан тарих кафедрасының қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008 Қазақстан, e-mail: madi_025@mail.ru

Тилепова Айнура Утегеновна, Аға оқытушы, Шығармашылық факультеті, Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы e-mail: ainur_tilepova@mail.ru

Азиза Игенбай Канатжанқызы Научный сотрудник музея археологии, Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения «Ғылым ордасы» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Алматы Республика Казахстан azizaigenbaj@gmail.com

Кабиденова Жұлдыз Дюсенбаевна, PhD., заведующая кафедрой истории Казахстана, ассоц. профессор Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: erasil_zhuldiz@mail.ru

Мурзабаева Манзура Абдыкадыровна, старший преподаватель, Факультет Творческий, Центрально-Азиатский Инновационный университет, г. Шымкент, 160014, Республика Казахстан, e-mail: manzura_murzabaeva@mail.ru

Мұқатай Әмірхан Маманұлы, Бакалавр по специальности «История», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров Университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: mukatay02@list.ru

Омар Әниля Қайрельдықызы, бакалавр по специальности «История», Факультет гуманитарных социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар. 140008, Республика Казахстан, e-mail: nilya.omar@mail.ru

Рахимов Мәди Илялович, PhD., ассоц. профессор кафедры Истории, Торайғыров университет, Павлодар, 140008 г. Павлодар, Казахстан, e-mail: madi_025@mail.ru

Тилепова Айнура Утегеновна, Старший преподаватель, Факультет Творческий, Центрально-Азиатский Инновационный университет, г. Шымкент, 160014, Республика Казахстан e-mail: ainur_tilepova@mail.ru

Igenbay Aziza Kanatzhankyzy Researcher at the Museum of Archaeology, The Republican state enterprise on the right of economic management of the «Gylym Ordasy» Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, the Republic of Kazakhstan azizaigenbaj@gmail.com

Kabidenova Zhuldiz Dyusenbaevna, PhD., Head of the Department of History of Kazakhstan, Associate Professor, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: erasil_zhuldiz@mail.ru

Murzabaeva Manzura Abdykadyrovna, Lecturer Central, Faculty Creative, Asian Innovative University, Shymkent, 160014, Republic of Kazakhstan e-mail: manzura_murzabaeva@mail.ru

Mukatay Amirkhan Mamanuly, Bachelor student in «history», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: mukatay02@list.ru

Omar Anilya Kairkeldykyzy, bachelor student in «history» Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nilya.omar@mail.ru

Rakhimov Madi Ilyalovich, PhD., Associate Professor Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: madi_025@mail.ru

Tilepova Ainur Utegenovna, Lecturer, Faculty Creative, Central Asian Innovative University, Shymkent, 160014, Republic of Kazakhstan e-mail: ainur_tilepova@mail.ru

Турлыбекова Айгуль Мухаметхановна, т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының қауымд. профессоры, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: turlybekovaam@mail.ru

Шакарова Фатима Аскарқызы, «Тарих» мамандығы бойынша бакалавр, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: f94465809@gmail.com

Турлыбекова Айгуль Мухаметхановна, к.и.н., профессор кафедрасы Истории Казахстана, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: turlybekovaam@mail.ru

Шакарова Фатима Аскарқызы, бакалавр по специальности «История» Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: f94465809@gmail.com

Turlybekova Aigul Mukhametkhanovna, PhD., Professor of the Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: turlybekovaam@mail.ru

Sharapova Fatima Askarovna, bachelor student in «history», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: f94465809@gmail.com

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Общий объем статьи не менее 5 страниц вместе со списком литературы и источников. Формат страницы – А4, поля: слева и справа – по 2 см, снизу и сверху – по 2 см, шрифт – Times New Roman (без стилей). Основной текст – 14 пт., аннотация, ключевые слова, список литературы и подписи к иллюстрациям и таблицам – 12 пт. Межстрочный интервал – одинарный, абзац – 1 см, перенос слов автоматический. Перед началом текста и перед списком литературы – пробел в одну строку. Ссылки на литературу в квадратных скобках. ФИО авторов выделяются жирным шрифтом, по центру, главного автора пометить символом (*).

Страницы текста не нумеруются. Эпиграфы и приложения недопустимы. Заявка и статья с расширением doc, docx. представляются в Редакцию в электронном виде по адресу: olketanu2001@mail.ru

Сайт журнала: <https://localhistory.tou.edu.kz>

Сроки подачи: статьи 1 кварталу принимается до мая, публикация в июне;

Статьи 2 кварталу принимается до ноября, публикация в декабре.

Статья должна содержать:

1. МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);
2. DOI после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. Инициалы (имя, отчество) Фамилия автора (-ов) – жирным шрифтом, по центру;

4. Название статьи – прописными буквами, жирным шрифтом, по центру;

5. Аннотация – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не более 150 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 14 пт, абзацный отступ слева и справа 1 см, (смотрите образец);

6. Ключевые слова – кегль – 14 пт, курсив, отступ слева-справа – 1 см. Рекомендуемое количество ключевых слов – 5–8;

7. Основной текст статьи;

8. Список использованных источников (жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5–98; ГОСТ 7.1–2003 (см. образец).

9. Иллюстрации, перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Авторам указать на ссылку источник изображения или фото. Если автор сам сделал снимок указать в статье.

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номер телефона для связи редакции с авторами, не публикуются);

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия	Имя	Отчество (полностью)
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Дахин, А. Н. Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 Кузнецова, А. Г. Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 Каропа, Г. Н. Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 Штофф, В. А. Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 Таубаева, Ш. Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 Дахин, А. Н. Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 Дахин, А. Н. Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 Дахин, А. Н. Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 Аубакирова, С. Д. Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И. Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 Dahin, A. N. Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 Kuznetsova, A. G. Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 Karopa, G. N. Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitanii (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 Shtoff, V. A. Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 Taubayeva, Sh. Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 Dahin, A. N. Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 Dahin, A. N. Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 Dahin, A. N. Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 Aubakirova, S. D. Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I. Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraiyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

**THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES
OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES**

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikayeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»,
«Наука и техника Казахстана», «Краеведение»**

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, неэтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлекцией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только

после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикация, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(-ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(-ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена.

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 08.12.2023 ж. жіберілді. Басуға 27.12.2023 ж. қол қойылды.
Пішімі 197x420/2. Кітап-журнал қағазы.
Шартты баспа табағы 9,0. Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: З. Ж. Шокубаева
Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Тапсырыс № 4170

Сдано в набор 08.12.2023 г. Подписано в печать 27.12.2023 г.
Формат 197x420/2. Бумага книжно-журнальная.
Усл.печ.л. 9,0. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: З. Ж. Шокубаева
Корректор: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Заказ № 4170

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
+7 (7182) 67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
<https://vestnik.tou.edu.kz>